

Komparacija fašističkih i ustaških logora

Miler, Robert

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:643447>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#)/[Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-29**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Robert Miler

Komparacija fašističkih i ustaških logora
DIPLOMSKI RAD

Rijeka, 16.09.2024.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

Robert Miler
0009043249

Komparacija fašističkih i ustaških logora
DIPLOMSKI RAD

Diplomski sveučilišni studij povijesti i pedagogije

Mentor:
Dr. sc. Lovro Kralj

Rijeka, 16.09.2024.

UNIVERSITY OF RIJEKA
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Department of History

Robert Miler

Comparison of fascist and Ustasha camps
MASTER THESIS

Mentor:
Lovro Kralj, PhD,

Rijeka, 16.09.2024.

IZJAVA O AUTORSTVU DIPLOMSKOG RADA

Ovime potvrđujem da sam osobno napisao rad pod naslovom: *Komparacija fašističkih i ustaških logora* te da sam njegov autor.

Svi dijelovi rada, nalazi i ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima (mrežnim izvorima, literaturi i drugom) u radu su jasno označeni kao takvi te adekvatno navedeni u popisu literature.

Ime i prezime studenta: Robert Miler

Datum: 16.09.2024.

Vlastoručni potpis: _____

SADRŽAJ

Sadržaj

Sažetak	5
Uvod.....	7
1. IDEOLOGIJA – USPOSTAVA REŽIMA	9
2. OD NASILJA DO LOGORA	16
3. OSNIVANJE LOGORA.....	20
4. LOGORI	29
5. ESKALACIJA I MASOVNA UBIJANJA	36
6. DESTRUKCIJA I SKRIVANJE DOKAZA.....	47
7. BROJ ŽRTAVA.....	49
Zaključak.....	53
Popis literature	55
Popis mrežnih stranica	58

Sažetak

Cilj ovog rada je analizirati kako su fašistički i ustaški režimi organizirali i upravljali logorima, te koje su metode mučenja i ubijanja koristili prema svojim protivnicima. U razmatranju ovog pitanja, potrebno je razumjeti širi kontekst u kojem su se ove ideologije razvijale i kako su sustavno provodile teror nad određenim skupinama ljudi. Fašistički režim u Italiji i nacistički režim u Njemačkoj, zajedno s njihovim kolaboracionističkim partnerima poput ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), stvorili su mrežu koncentracijskih i radnih logora koji su služili kao ključni instrumenti represije i genocida.

Rad će pratiti razvoj nasilja od prvih progona, koji su često započinjali kao politička i ideološka suzbijanja neistomišljenika, pa sve do masovnih ubijanja i uspostave sustava koncentracijskih logora. Logori su se često prikazivali kao mjesta preodgoja i prisilnog rada, no stvarnost je bila daleko surovija. U njima su se provodile brutalne metode mučenja, gladovanja, fizičkog iscrpljivanja, kao i sistematska ubijanja. Fašisti i ustaše koristili su različite metode, no zajednički im je bio cilj eliminacije onih koji su smatrani neprijateljima države ili rase, poput političkih protivnika, Židova, Srba, Roma, komunista i drugih "nepoželjnih" skupina.

Logori su bili ključni alat u provođenju ideološki motiviranog nasilja. Oni su omogućavali režimima da provode sustavne likvidacije na način koji je bio logistički organiziran i institucionaliziran. Ustaški režim u NDH, na primjer, posegnuo je za uspostavom logorskog sustava vrlo rano u svojoj vladavini. Jedan od najzloglasnijih primjera bio je koncentracijski logor Jasenovac, koji je postao simbol brutalnosti i genocida nad Srbima, Židovima, Romima i drugim protivnicima ustaškog režima. U Jasenovcu su se primjenjivale izrazito okrutne metode likvidacije, od masovnih strijeljanja i klanja, do gladovanja i iscrpljivanja zatvorenika prisilnim radom.

Iako su postojali brojni različiti logori diljem Europe, fokus ovog rada bit će na najvećim i najznačajnijim, poput Jasenovca u NDH i logora za Slavene na području pod talijanskom okupacijom. U tim logorima, režimi su nastojali ostvariti svoje krajnje ciljeve – etničko čišćenje i eliminaciju nepoželjnih skupina. U talijanskim logorima, primjerice, Slaveni su bili podvrgnuti sličnim metodama mučenja i ubijanja kao i zatvorenici u ustaškim logorima, uključujući nehuman tretman, nedostatak osnovnih životnih uvjeta i brutalnu fizičku represiju. Važno je napomenuti da su logori bili ne samo mjesta smrti, već i simboli totalitarne kontrole i dehumanizacije. Njihova organizacija bila je detaljno planirana, s ciljem što efikasnijeg

provođenja nasilja. Fašistički i ustaški režimi koristili su logore kao alat za provođenje svojih političkih i rasnih programa, pri čemu su bili vođeni idejom o superiornosti vlastite nacije i eliminaciji svih koji su smatrani prijetnjom tom cilju. Na taj način, logori su postali mjesto gdje su se odvijali najstrašniji zločini 20. stoljeća, čija je brutalnost ostavila neizbrisiv trag u povijesti.

Ovaj rad će također nastojati istražiti motive iza takvih zločina i analizirati kako su ideološke osnove fašizma i ustaštva oblikovale politike i prakse u logorima. Kroz analizu ključnih literature, rad će prikazati složenost logorskih sustava te kako su oni funkcionirali kao dio šireg aparata terora u fašističkim i ustaškim režimima.

Ključne riječi: fašistički logori, fašizam, Kraljevina Italija, logori za Slavene, Nezavisna država Hrvatska, stradanje u logorima, talijanski logori, ustaški logori, život u logorima,

Uvod

*Prvo su došli po socijaliste, a ja se nisam oglasio - jer nisam bio socijalist.
Onda su došli po sindikaliste, a ja se nisam oglasio - jer nisam bio sindikalac.
Zatim su došli po Židove, a ja nisam oglasio - jer nisam bio Židov.
Zatim su došli po mene — i više nije bilo nikoga tko bi govorio u moje ime.*

Martin Niemöller¹

Zločini koje je počinila Nezavisna Država Hrvatska (dalje: NDH) i danas izazivaju javne rasprave i neslaganja. Dugogodišnja zanemarivanja u kontekstu Italije i manipulacije dovele su do toga da se zločinci, žrtve ali i promatrači nisu ispitali pravovremeno, odnosno pojedini zločinci su uspjeli izbjeći suđenja. Zbog toga je potrebno objektivno prikazivanje i istraživanje oba sustava komparativno kao i sustavna istraživanja odnosno komparacija Talijanskog, NDH i drugih logorskih sustava ne samo kako bi se saznao kretanje i broj žrtva nego kako se i bolje razumjelo univerzalnost procesa odlučivanja, legalnost sustava, povijest mržnje i kontinuitet odnosno diskontinuitet nasilja.

Progon na području NDH prema nepoželjnim započeo je osnivanjem NDH, dok je obračun sa neprijateljima na području Italije i na anektiranom području započeo kronološki ranije, to se može pripisati tome što je Fašisti preuzeli postojeću državu i sustav logora, dok Ustaše u razvijaju paralelno novu državu i sustav terora. NDH je imala oko 20 ustaških logora, a Italija oko 60 koncentracijskih logora te preko 590 mjesta internacije.² Kao i u NDH tako i na području Italije postoji problem točnog određivanja broja žrtava. Ono po čemu se razlikuju NDH i Italija je to da je NDH imala posebne dječje logore, gdje su djeca odvajana od majki, a u Italiji su djeca bila zajedno s majkama pa i očevima u istom području, ponegdje odvojeni samo žičanom ogradom, međutim to nije jedina razlika jer sustavi se razlikuju i po selekciji nepoželjnih, implementaciji nasilja i genocidu.

¹ Martin Niemöller (1892. – 1984.) bio je istaknuti protestantski pastor koji se pojavio kao otvoreni javni neprijatelj Adolfa Hitlera i proveo je posljednjih sedam godina nacističke vladavine u koncentracijskim logorima, unatoč svom gorljivom nacionalizmu. Vidi: „Martin Niemöller: First they came for...“. Holocaust Encyclopedia, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/martin-niemoeller-first-they-came-for-the-socialists#the-quote-0>.

² Prema stranici: „Mappe,“ I campi fascisti: dalle guerre in Africa alla Repubblica di Salò pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://campifascisti.it/mappe.php>

Ovaj rad nastoji odgovoriti na pitanje koja je razlika između naizgled dva slična režima po pitanju odnosa prema logorašima, po pitanju uvjeta života u logorima i vrsti logora.

Predmet ovog diplomskog rada je usporedba ideologije, organizacije i uspostava logora kao i implementacija nasilja prema različitim skupinama žrtvama na okupiranom području te Italije, Talijanske Socijalne Republike (dalje: RSI) i ustaških logora na području NDH.

U radu će biti opisani logori kao Rab i Gonars te ustaški logori kao Jasenovac i Jadovno. Osim opisa samih logora u radu će biti riječi o talijanskom i ustaškom represivnom aparatu, o njihovoj evoluciji, o uvjetima života u njima. Neizbježno pitanje koje će se javiti je i odnos prema Židovima kao i prema Slavenima, odnosno prema nepoželjnim. Također u radu će se prikazati kontinuiteta i diskontinuiteta između logorskih sustava između različitih režima. Glavna zadaća ovog rada je kroz korištenje literature, dati odgovor na nekoliko pitanja: *Koje su sličnosti i razlike dva fašistička režima u kontekstu nepoželjnih? Koji je bio cilj osnivanja logora? Kako je tekla evolucija logorskog sustava u odnosu na organizaciju, strukturu žrtava i nasilje?*

U skladu s zahtjevima ovog rada koristiti će se različite metode. Kako se teorijski rad temelji na prikupljanju i analiziranju relevantne stručne i znanstvene literature metode koje će se koristiti će biti: metoda analize, klasifikacije, komparacije, kompilacije te sinteze.

Glavni sekundarni izvori na kojima se temelji ovaj rad su: *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*,³ *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*,⁴ *The Jews in Mussolini's Italy: From Equality to Persecution*⁵ te *Encyclopedia of camps and ghettos under European regimes aligned with Nazi Germany, Vol.III*,⁶ kao početna točna istraživanja popisa logora. Osim navedenih izvora koristiti će se izvori koji se bave opisom pojedinih mjesta, izvori koji se bave brojem žrtava i izvori koji se bave režimom.

Analiza će se pristupiti i evolucijski to jest prikazati će se evolucija logorskog sustava, odnosa ustaša i fašista prema logorašima, te faze razvoja od najranijeg perioda uspostave logora, faze radikalizacije, uniformiranja sustava, eskalacije, destrukcije i skrivanje dokaza.

³ Carlo Spartaco Capogreco. *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji (1940.-1943.)*, (Zagreb: Golden marketing, 2006).

⁴ Michael Ebner R., *Ordinary Violence in Mussolini's Italy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

⁵ Michele Sarfatti, *The Jews in Mussolini's Italy: from Equality to Persecution*, (Madison: The University of Wisconsin Press, 2006).

⁶ Geoffrey Megargee (ur.). *Encyclopedia of CAMPS AND GHETTOS, 1933–1945, Volume III, Camps and Ghettos under European Regimes Aligned with Nazi Germany*. (Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 2018).

Za prikaz logora i sustava biti će korištena izvori autora koji su se bavili istraživanjem fašističkih i ustaških logora. Historiografija o fašističkim logorima ali i o ustaškim logorima nije obima, kao u usporedbi s nacističkim logorima, iako je na području Italije i NDH bilo više logora raznih vrsta i namjena. Postoji više radova koji se bave određenim logorima kao na primjer Kampo⁷, Molat⁸, Jasenovac⁹, Gonars¹⁰ i slični, kao i na temu komparacije sustava logora i političkog sustava koji je doveo do logora. Nadalje pregledom Digitalnog akademskog arhiva i repozitorija *Dabar* kao i Portala hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa *Hrčak* otkriva malo ili nimalo radova na temu usporedbe logora i političkih sustava u NDH i Italiji. Autori koji govore o fašizmu i ustaškoj ideologiji uglavnom se fokusiraju na njihovo ratno djelovanje, i na korijene te ideologije i mržnju prema nepoželjnim, a manje na komparaciju. Ova se tema može proširiti na različita područja, uključujući opise života u izbjegličkim logorima, svjedočanstva preživjelih, usporedbe s drugim režimima i druge povezane teme, ali one nadilaze opseg ovog rada i nisu uključene u analizu.

1. IDEOLOGIJA – USPOSTAVA REŽIMA

Neki autori smatraju da se antisemitizam u međuratnoj talijanskoj povijesti ponajviše zasniva na ‘usmenoj povijesti’. Kako navodi povjesničarka Marie-Anne Matard-Bonucci¹¹ gdje se je smatralo da je pitanje Židova došlo pod pritiskom Trećeg Reicha. Međutim. Antisemitizam u Italiji ima dugu povijesti širenja od religijskih krugova (kao i u ostatku Europe), ali i rasne te eugeničke¹² politike¹³.

⁷ Kampo - Ivan Kovačić. *Kampo 1942.-1943.* (Rijeka: Adamić, 1998).

⁸ Molat - Josip Grbelja. *Talijanski genocid u Dalmaciji: konclogor Molat.* (Molat: Udruga logoraša antifašista u talijanskom Koncentracijskom logoru Molat, 2004)., i Josip - Bepo Bašić. *Molat u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945. – tragovima događaja.* (Zadar: Hrvatska udruga logoraša antifašista u talijanskom koncentracijskom logoru Molat, 2008.),

⁹ Jasenovac - Ivo Goldstein. *Jasenovac.* (Zaprešić : Fraktura, 2018)., i Dragan Cvetković. Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac. *Istorija 20. veka, god.37,* (2019): 93-120. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=748446>

¹⁰ Gonars - Capogreco. *Mussolinijevi logori,* Megargee (ur.). *Encyclopedia.*

¹¹ Marie-Anne Matard-Bonucci. *Fašistički totalitarizam* (Zagreb: TIM press, 2021.), 195.

¹² eugenika (grč. εὐγενής: plemenita podrijetla), znanost o metodama poboljšanja tjelesnih i duševnih osobina pojedinih individua (ljudskih, životinjskih). Osnivač je znanstvene eugenike engleski prirodoslovac Francis Galton (1822–1911), koji je 1865. istaknuo da društvo treba spriječiti razmnožavanje tjelesno i duševno zaostalih. „eugenika,“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/eugenika>

¹³ Usmena povijest (oral history, life history, self report, personal narrative i dr.) može se definirati kao bilježenje, čuvanje i tumačenje prošlosti na temelju osobnih iskustava i iskaza pojedinaca. Najčešće ima oblik svjedočanstva o nekome događaju, ali može uključivati i folklor, legende, pjesme i priče koje su se godinama prenosile usmenom predajom s generacije na generaciju. „Metoda usmene povijesti,“ Profil Klett, pristupljeno 16. 9. 2024, sa

Antisemitizam na području današnje Italije ima svoje faze i poznate događaje iz ranije povijesti, kao npr. stavljanje Židova 1516. godine¹⁴ u predio grada, u Veneciji, nazvan Geto, (na mletačkom dijalektu: Ghèto, također hebr. gēt: otpusno pismo, otpusnica), kao i geta u Rimu, Firenci i drugim gradovima u kasnom srednjem vijeku. Međutim nova istraživanja pokazuju da Talijanski antisemitizam ima veću povijest od *nametanja izvana*. Možda najbolji opis evolucije antisemitizma u Italiji nakon 1936., opisuje povjesničar Michele Sarfatti koji navodi tri faze antižidovske ideologije u Italiji: dokidanje pariteta judaizma¹⁵, dokidanje prava i dokidanje života.¹⁶ Važno je spomenuti podatak koji prenosi Matard-Bonucci da je u Fašističkoj stranci (Partito Nazionale Fascista, PNF) bilo oko 10 000 Židova¹⁷ a oko 760 ih je bilo u Pohodu na Rim (27. do 29. listopada 1922.), što objašnjava da do 1937. mnogi antisemiti u fašističkoj stranici i u vladi nisu bili u stanju zagovarati državni antisemitizam zbog stanja unutar samog PNF-a.¹⁸ Međutim donošenjem Zakona 1938., talijanski Židovi ostali su bez državljanstva, temeljnih građanskih prava i prava na obrazovanje i rad. Kao posljedica toga mnogi Židovi koji su bili članovi PNF-a, odnosno simpatizeri su se osjećali izdanima te bili stalno maltretirani i diskriminirani.¹⁹

Promjenom službene politike može se smatrati donošenje *Manifesta o rasi* (Il fascismo e i problemi della razza – Manifesto della razza), te pamflet *Gli ebrei in Italia* (Židovi u Italiji) Paola Orana, objavljenog u Popolo d'Italia 25. svibnja 1937.²⁰

Talijanski antisemitizam možemo svrstati u više faza; faza elaboriranja i objavljivanje Manifesta odnosno propagiranje službene politike, faza popisa Židova preko Glavne uprave za demografiju i rasu (La Direzione generale per la Demografia e Razza, DEMORAZZA), te zadnja faza izdavanje specijaliziranje rasističke periodike kao npr. Rasna obrana (La Difesa

<https://www.profil-klett.hr/metoda-usmene-povijesti>., Više: Gene Bernardini. „The Origins and Development of Racial Anti-Semitism in Fascist Italy,” *The Journal of Modern History Volume 49*, (1977): 431-531, <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/241596?journalCode=jmh>., Michael A. Ledeen. „The Evolution of Italian Fascist Antisemitism,” *Jewish Social Studies, Vol. 37, No. 1*, (1975): 3-17. https://www.jstor.org/stable/4466858?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents., Nina Valbousquet. „Race and Faith: The Catholic Church, Clerical Fascism, and the Shaping of Italian Anti-Semitism and Racism,” *Modern Italy 23*, no. 4 (2018): 355–71. <https://doi.org/10.1017/mit.2018.34>.

¹⁴ Marcella Ansaldi „The Jews in Venice (1516 - 1797),“ Ghetto Venezia, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.ghettovenezia.com/en/the-history>

¹⁵ Misli se na jednakost Judaizma i Kršćanstva, a koje je ukinuto Lateranskim ugovorom između Kraljevine Italije i Svete Stolice od 11. veljače 1929.

¹⁶ Matard-Bonucci. *Fašistički totalitarizam*, 199., Sarfatti. *The Jews in Mussolini's Italy: From Equality to Persecution*.

¹⁷ Prije donošenja rasnih zakona 1938. Židovi u Italiji nisu bili definirani na osnovi rase već vjerske pripadnosti, te je to omogućilo integraciju Židova u zajednicu.

¹⁸ Matard-Bonucci. *Fašistički totalitarizam*, 210.-213.

¹⁹ Ebner. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*., 203.-206.

²⁰ Matard-Bonucci. *Fašistički totalitarizam*, 213.

della Rezza).²¹ Zakoni nisu predviđali internaciju talijanskih Židova već samo Židova iz drugih zemalja koji došli u Italiju, a odluka se počela provoditi u djelo već listopadu 1940. godine kada je internirano 4251 stranaca, od toga 2412 stranih Židova.²² Židovi stranci internirani su u koncentracijske logore, odnosno u *slobodnu internaciju* (l'internamento libero) te su obje vrste internacije uzrokovali nevolju, patnju, nadzor te kršenje najosnovnije ljudskih prava.²³ Krajem kolovoza 1939. godine Ministarstvo unutarnjih poslova (dalje: MUP) je zatražio utvrđivanje stanja o državljanima; za izgon, za upućivanje u koncentracijske logore, za upućivanje u slobodnu internaciju te za podvrgavanje specijalnom nadzoru.²⁴

Osim zatvaranja političkih neistomišljenika u Italiji se od 10. studenog 1938. počelo rješavati i „Židovsko pitanje“, kada je donesena zakonska odredba o *obrani talijanske rase*, prema kojoj je Židovima zabranjena vojna služba, gospodarske i odgojno obrazovne djelatnosti, a službeno od 16. veljače 1938. godine kada je objavljena *Diplomatska obavijest 14* (L'Informazione diplomatica n.14).²⁵ Iste 1938. godine je donesen dekret br.1381. *Mjere protiv stranih Židova* i dekret br.1728. *Mjere zaštite talijanske rase*, koji govori da su strani Židovi svi koji su ušli i Italiju poslije 1.siječnja.1919. godine, te da imaju rok do ožujka 1939. napuštanje Italije.²⁶ Prava prekretnica dolazi objavljivanjem dokumenta *Fašizam i rasni problemi*, odnosno *Manifest o rasi* (Il fascismo e i problemi della razza – Manifesto della razza) od 14. srpnja 1938. godine.²⁷

Kako se provodilo nasilje nad Židovima u Italiji tako se provodilo nasilje i nad Slovencima i Hrvatima. Prije same pojave fašizma započela je puzajuća talijanizacija, koja je ogledala u iseljavanju Slovenskog i Hrvatskog stanovništva, po pitanju školstva, jezika, te je fašizam samo nastavio taj proces i tu možemo govoriti o kontinuitetu mržnje prema nepoželjnim.²⁸ Radikalizacija dolazi oko 1927.-1928. godine kada je doneseno više zakona, što je dovelo i do zatvaranja preostalih društava, novina, zadruga, uvođenje talijanskog jezika kao službenog na područja sa većinskim Slovenskim i Hrvatskim stanovništvom.²⁹ Fašisti kao

²¹ Sanja Simper. *Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri u svjetlu fašističkog antisemitizma (1938. – 1943.)*. (Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel, 2018.), 134.-137.

²² Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 78.- 82., Simper. *Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri u svjetlu fašističkog antisemitizma (1938. – 1943.)*, 233.

²³ Simper. *Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri u svjetlu fašističkog antisemitizma (1938. – 1943.)*, 345.

²⁴ Ibid., 346.

²⁵ Ivan Kovačić. *Kampor 1942.-1943.* (Rijeka: Adamić, 1998.), 245., Simper. *Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri u svjetlu fašističkog antisemitizma (1938. – 1943.)*, 127.

²⁶ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 106.

²⁷ Simper. *Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri u svjetlu fašističkog antisemitizma (1938. – 1943.)*, 134.

²⁸ Stefano Bartolini. *Fascismo antislavo* (Pistoia ISRPt Editore, 2006), 65.-66.

²⁹ Ibid., 67.-68.

i kasniji totalitarni režimi u drugim državama, pribjegli su prvo policijskoj represiji od dolaska na vlast 1922. godine. U tom razdoblju policijsko zatočeništvo bilo je regulirano kroz više zakona, pa tako imamo; *Zakon o javnoj sigurnosti*, *Zakon o obrani države* „*Legge Rocco*“ te druge Kraljevske zakonske dekrete. Kao jedna od posljedica nastali su razni logori, odnosno zatvori na otvorenom, kao npr. Lampedusa, Ustica, Lipari, Ponza i druge.³⁰ Također npr. na području Sušaka utemeljen *Socijalni i demografski ured* s ciljem „eliminacije Slavenstva“, doneseni su i razni pravilnici s ciljem raseljavanja „*nelojalnog* hrvatskog stanovništva i naseljavanja što više talijanskog na anektirane teritorije“.³¹

Odnos talijanskih vlasti prema Romima, „Cigani – Zingari“, kojih je bilo oko 25 000 bio je različiti. Strani Romi su bili prvi na udaru Fašista,³² a što je vidi sa okružnicama od 19. veljače 1926. i 8. kolovoza 1926. godine gdje je naređeno: „... čišćenje nacionalnog područja od ciganskih karavana, o čijoj je opasnosti za sigurnost i javnu higijenu, ...“.³³ Godine 1938. provedene su brojne racije među Romskom populacijom međutim nije zabilježeno jesu li završili u logorima, već da su preseljeni sa sjevera Italije na jug. Početkom rata 1941. godine na području Kraljevine Jugoslavije dolazi do masovne migracije romskih karavana.³⁴ Tada se osnivanju u nadležnosti MUP-a logori: Boiani (gdje su osim Roma bili internirani i Kinezi), Agnone, Tossi, Ferramonti, Tremitima, Vinchiatura i u drugi logori slobodne internacije.³⁵ Nakon kapitulacije 1943. godine dio Roma se razbježio po Italiji a dio je prešao u talijanske partizane.

Antisemitizam se na području Hrvatske razvijao u drugačijem smjeru od Talijanskog ali to ne znači da i prije uspostave NDH nije postojao antisemitizam. Antisemitizam se na području Hrvatske može pratiti od srednjeg vijeka, od 1500 godine, kada je zabilježeno prvo smaknuće grupe Židova u Dubrovniku,³⁶ dok se prva moderna protužidovska aktivnost može se smatrati događaji iz 1769. godine kada su bili prosvjedi protiv židovskih trgovaca u Zagrebu.³⁷ Kasniji antisemitizam možemo vidjeti u privatnim pismima istaknutih članova društva kao npr. biskupa Josipa Jurja Strossmayera.³⁸ Tijekom narodnog preporoda na meti prosvjednika osim

³⁰ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 33.

³¹ Više: Željko Bartulović. "Grobniščina i talijanski pravni sustav 1941. - 1943. godine." *Grobnički zbornik 8* (2007): 75-91. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:118:881480>., i Željko Bartulović, *Sušak od 1919. do 1947.*, (Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta, 2004), 245.

³² Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 109.

³³ Ibid., 109.-110.

³⁴ Ibid., 110.-111.

³⁵ Ibid., 111.

³⁶ Ivo Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj: Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj“ u *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996), 13.

³⁷ Ibid., 14.

³⁸ Ibid., 14.

mađarona³⁹ bili su i Židovi posebno stranci i trgovci. Od 1900. godine počinju izlaziti razni listovi kao npr. *Glas naroda*, *Mlada Hrvatska*, *Hrvatski narod* i druga glasila sa izrazito antisemitskim stajalištima.⁴⁰ Dolaskom Josipa Franka⁴¹ nakon smrti Ante Starčevića⁴² u hrvatsku politiku dolaze preko javnih glasila stranaka optužbe na račun Židova, te do modernog antisemitizma. Među njima prednjače Stjepan Radić⁴³ i *Glas Naroda*⁴⁴, Franjo Kulmer i drugi, u pozivima na istrebljenje i ubijanje, pljačkanje Židova i njihovih poslovnih prostora, kao i ranije u protužidovskim govorima.⁴⁵ Na prijelazu stoljeća javlja se i Grga Tuškan koji na *Prvom hrvatskom katoličkom kongresu* u rujnu 1900.-te godine drži govor protiv Židova, a prate ga braća Ivan i Hinko Sirovatka koji u listu *List za politiku te promicanje i zaštićivanje interesa hrvatskih radnika i seljaka* iznose razne optužbe i uvrede na račun Židova.⁴⁶

Politiku antisemitizma i isključivanja nepoželjnih provodila je i država Slovenaca Hrvata i Srba⁴⁷, odnosno kasnije Kraljevina Jugoslavija. Većina potjeranih Židova s područja Austrije, Mađarske i drugih područja bivše Austro-Ugarske Monarhije⁴⁸ nisu dobili

³⁹ Mađaroni je pogrdan naziv za članove Hrvatsko-ugarske stranke, pobornici očuvanja feudalnoga društvenog uređenja, zahtijevali uvođenje mađarskoga jezika kao službenoga u Hrvatsku. Vidi: „Mađaroni,“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/madzaroni>

⁴⁰ Ivo Goldstein. *Antisemitizam*, 15.-16.

⁴¹ Josip Frank – (Josef, Josif) hrvatski političar (Osijek, 16. IV. 1844 – Zagreb, 17. XII. 1911). Rodio se u Osijeku u hrvatsko-židovskoj obitelji Emanuela i Helene Frank., prešao na katoličanstvo u 24. godini. uključio se u politički život i u listovima Agramer Presse i Kroatische Post optuživao Mažuranićevu vladu za popuštanje Mađarima i Srbima. Frank je, uz Starčevićevu potporu, utemeljio novu grupaciju, koja je od 1895. djelovala pod imenom Čista stranka prava. „FRANK, Josip,“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://hbl.lzmk.hr/clanak/6278>., „Frank, Josip,“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/frank-josip>., „FRANK, Josip (Josef, Josip),“ Židovski biografski leksikon, pristupljeno 16. 9. 2024, sa pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://zbl.lzmk.hr/?p=3412>.,

⁴² Ante Starčević - hrvatski političar (Žitnik kraj Gospića, 23. V. 1823 – Zagreb, 28. II. 1896). Studirao je filozofiju na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu 1843–45., potom teologiju u Senju, a doktorirao je filozofiju u Pešti 1846. Već za školovanja priklonio se ilirskom pokretu, a u Gajevoj je Danici (od 1845) te u Zori dalmatinskoj i Bačkoj vili objavljivao pjesme i prozna djela. Godine 1861. sa E. Kvaternikom i Perom Vrdoljakom osniva Stranku prava. Prozvan Ocem domovine. „Starčević, Ante,“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/57830>

⁴³ Stjepan Radić - hrvatski političar i publicist (Trebarjevo Desno, 11. VI. 1871 – Zagreb, 8. VIII. 1928). Zbog političkog djelovanja bilo zabranjeno redovito školovanje, te je više puta izbačen iz raznih škola i sveučilišta. Sa bratom Antunom osnovao 1904. osniva Hrvatsku pučku seljačku stranku (HPSS). Pozornost je privukao njegov članak „Židovstvo kao negativni elemenat kulture“ (Hrvatsko kolo, 1906) te pod naslovom „O Židovima“ (Kamnik 1938). „RADIĆ, Stjepan,“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://hbl.lzmk.hr/clanak/radic-stjepan>., „Radić, Stjepan,“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/51444>.,

⁴⁴ Ivo Goldstein. *Antisemitizam*, 17., 25.

⁴⁵ Ibid., 30.-31.

⁴⁶ Ibid., 20.

⁴⁷ Država Slovenaca, Hrvata i Srba (Država SHS). Od objave Deklaracije Narodnoga vijeća SHS 19. X. 1918., odnosno zaključaka Hrvatskoga sabora 29. X. 1918. do proglašenja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Vidi: „Država Slovenaca, Hrvata i Srba,“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/drzava-slovenaca-hrvata-i-srba>

⁴⁸ Austro-Ugarska Monarhija, naziv dualistički uređene Habsburške Monarhije u razdoblju od Austro-ugarske nagodbe (1867.) do raspada države (1918.).

državljanstvo. Do 1930-tih dolazi do opadanja državnog antisemitizma koji ponovno počinje jačati dolaskom nacista na vlast.

Mržnja prema Židovima na području NDH, odnosno od strane Ustaškog pokreta je evoluirala kroz svoje postojanje, pa tako imamo od poziva na razne zabrane, zabrane djelovanja do ubijanja. Ustaški pokret je od 1932. bio izrazito antijugoslavenski, a stupanjem u kontakt sa Nacistima i Fašistima, i prije 1936.⁴⁹ godine dolazi po promjene u retorici te se tako počinju javljati pogrdni nazivi, neprimjereni opisi, karikature antisemitske tematike u službenom glasilu *Ustaša. Vijesnik hrvatskih revolucionara*, i u drugim listovima.⁵⁰ Ovdje vidimo da je antisemitizam bio u korijenima ustaške ideologije⁵¹, jer već 1. lipnja 1933. objavljuju dokument u kojem jasno stoji da *u NDH neće odlučivati nitko tko nije hrvatske krvi*.⁵² Kraljevina Jugoslavija u jesen 1940. godine donijela dva protužidovska zakona, odnosno *Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike Univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola* i *Uredbu o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanju radnji s predmetima ljudske ishrane* od 5. listopada 1940., čime je ograničen broj upisa na fakultete za Židovske studente kao i što je zabranjeno obavljanje trgovine s namirnicama i poljoprivrede.⁵³

NDH i Italija imaju dugu povijest međusobne suradnje, još od 1927. godine kada je Ante Pavelić pobjegao u Italiju, gdje je kasnije osnovao i ustaške logore za obuku ustaša kako bi mogli vršiti razne akcije po Jugoslaviji, preko Rimskih ugovora do zajedničke borbe protiv partizanskih snage na području NDH. Italija i NDH osim toga imali su sličan totalitarni sustav temeljen na represiji i na progonima drugih. Osim toga ne smije se zaboraviti i da je Pavelić došao na vlast kao Mussolinijev kandidat za novo uspostavljenu NDH. Važno je napomenuti da je evolucija antisemitizma u talijanskom fašizmu imala utjecaj na ustaško prihvaćanje

⁴⁹ Pavelić i njegovi suradnici pušteni su 1936. godine iz zatvora. Te iste godine Pavelić objavljuje četiri smrtna neprijatelja hrvatstva, a to su: srpstvo, međunarodno slobodno zidarstvo, židovstvo i komunizam., Ivan Podnar. „Komparativna analiza fašističkog i ustaškog pokreta 1929.-1939.“ (Završni rad, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, 2017.), 11, Repozitorij Filozofskog fakulteta Rijeka (urn:nbn:hr:186:417175)., Nada Kisić-Kolanović. *NDH i Italija: Političke veze i diplomatski odnosi*, (Zagreb: Naklada Ljevak - Hrvatski institut za povijest, 2001)., James J Sadkovich. *Italija I Ustaše 1927-1937*. (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2010).

⁵⁰ Ivo Goldstein. *Antisemitizam*, 32.-33.

⁵¹ Ivo Goldstein. *Jasenovac*, 46., Lovro Kralj. „Razvoj antisemitske ideologije u ustaškom pokretu od 1930. do 1941. godine.“ (Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, 2015.), 24. Repozitorij Filozofskog fakulteta Rijeka (urn:nbn:hr:186:048994).

⁵² Lovro Kralj. *Razvoj antisemitske ideologije u ustaškom pokretu od 1930. do 1941. godine*. 24., prema Bogdan Krizman. Pavelić i Ustaše, (Zagreb: Globus, 1978), 117-118.

⁵³ Goldstein. *Antisemitizam*, 32., 46., Narcisa Lengel-Krizman. „Numerus clausus - jesen 1940.“, *Časopis za suvremenu povijest* 38, br. 3, (2006.), 1010. Sa numerus clausus, propisani je ograničen broj osoba za prijam u neku školu (sveučilište), službu i dr., a zabranom obavljanja radnji s predmetima ljudske ishrane između ostalog zabranjene su trgovine prehrambenim namirnicama. Vidi: „numerus clausus“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/numerus-clausus>

antisemitizma posebno uzevši u obzir kretanje antisemitske atmosfere 30-ih godina 20-tog stoljeća. Dolaskom nacista na vlast ideologija jača, te onda postaje službena politika države a ne određenih političkih stranaka.⁵⁴

Razvoj događaja od uspostavlja NDH sa Pavelićem na čelu do međunarodne situacije (jačanje antisemitizma) utjecali su na to da je po proglašenju NDH doneseno više zakona i zakonskih odredbi kao npr.; *Zakonska odredba za obranu naroda i države*, *Zakonska odredba o priekim sudovima*, *Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda*, *Zakonska odredba o državljanstvu*, *Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja* te *Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih⁵⁵ osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore*, koja je omogućila otvaranje sabirnih i radnih logora.

U ovoj naredbi stoji:

„Nepoćudne osobe koje su pogibeljne za javni red i sigurnost, ili koje bi mogle ugroziti miri spokojnost hrvatskog naroda ili tekovine oslobodilačke borbe ustaškog pokreta mogu se uputiti na prisilni boravak u sabirne i radne logore. Ove logore ovlaštena je osnivati u pojedinim mjestima Nezavisne Države Hrvatske Ustaška nadzorna služba“.

⁵⁶

Odnos prema Židovima i Srbima kao glavnim krivcima preslikao se i na Rome. U popisima Romi su se opisivali kao „Cigani“, odnosno opisivani su kao „Bijeli Cigani“ (muslimani), „Plavi“ (katolici) i „Crni“ (pravoslavci).⁵⁷ Iako zanemaren kako na lokalnoj razini tako i na svjetskoj razini nad Romima je počinjen genocid, a u NDH on počinje potkraj srpnja 1941., kada su ustaše ubije prvu grupu od 15 Roma kod Karlovca, a vrhunac je doživio od svibnja do srpnja 1942. godine kada je većina Roma s područja NDH deportirana u Jasenovac.⁵⁸ Godine 1942. početkom lipnja naređeno je uhićenje oko 400 Roma sa Zemunskog područja zbog straha od pridruživanja partizanskim snagama koje na tom području nije ni bilo, dok je par dana kasnije iz Županje u Jasenovac upućeno oko 2000 Roma, sa područja Vukovara 1136.,

⁵⁴ Lovro Kralj. *Razvoj antisemitske ideologije u ustaškom pokretu od 1930. do 1941. godine*. 27.-28.,

⁵⁵ U najvećoj mjeri odnose se na Židove, Rome, Srbe i komuniste u koje su spadali Hrvati koji se nisu slagali s ustaškom ideologijom, muslimani i ostale manjine

⁵⁶ Josipa Pleša. „Logorski sustav u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“. (Diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2017.), 6. Repozitorij Filozofskog fakulteta u Osijeku (urn:nbn:hr:142:930723), Hrvoje Matković. *Na vrelima hrvatske povijesti*. (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006), 378.

⁵⁷ Goldstein. *Jasenovac*, 49.

⁵⁸ Ibid., 50.-51.

Vinkovaca 1154, Virovitice 907.⁵⁹ Prema podacima iz „Žrtve rata 1941 – 1945.“ u Jasenovcu je stradalo 24.251 – 25.758 Roma odnosno 78.08% od ukupnog broja stradalih, a u drugim mjestima između 5.335 – 5629, a po mjestu pripadnosti najviše ih je bilo iz Slavonije⁶⁰, odnosno 16 173 prema JUSP Jasenovac.⁶¹

2. OD NASILJA DO LOGORA

Od ujedinjenja Italije 1860.-tih⁶² godina, počela je manifestacija netrpeljivosti prema Slavenima, odnosno Schiavima⁶³ kako su ih pogrdno zvali, a koja se javno pokazuje tijekom Prvog svjetskog rata 1915. godine kada u pamfletu *Gli slavi della Venezia Giulia* autora Virgilia Gayde piše: „Opće kulturno stanje Slovenaca još je premalo da bi napredovalo prema velikoj masi i dalo spontani nacionalni pokret, zapravo još nema ni jednog jednoglasnog, jasne kolektivne svijesti u ovoj rasi, koja je nacionalno razlikuje, ... dovesti će do dragovoljnog podčinjavanja Slavena Talijanima“.⁶⁴

Prema raznim popisima a kako navodi autor Stefano Bartolini oko 327.000 osoba se izjasnilo da im je materiji jezik Slaveni prije Prvog svjetskog rata.⁶⁵ Bartolini opisuje kako je u tom periodu dio Talijana smatrao Slovence i Hrvate kao „male etničke skupine koje su bez narodne svijesti“. Hrvati i Slovenci opisivani su kao oni kojima nedostaje intelektualnog staleža, skromnog obrazovanja i da nisu u stanju stvoriti civilizaciju. Štoviše, takvi stavovi eskalirali su u opise Slavena kao gangrene i otpad, žarište anti talijanske zaraze.⁶⁶

Takvo ozračje je stvorilo pogodno tlo za razne sukobe koji se mogu podijeliti u dvije kategorije. Klasni sukob se dogodio između industrijalaca i brodovlasnika u želji da se afirmiraju te radnika koji su bili protiv afirmacije i talijanizacije. Drugi sukob je bio etnički a

⁵⁹ Ibid., 525.

⁶⁰ Cvetković. Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac., 104., 112.

⁶¹ „Poimenični popis žrtava,“ Javna ustanova spomen – područje Jasenovac, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>.

⁶² Ujedinjenje Italije je provedeno od 1859. do 1870. godine, pod vodstvom Viktora Emanuela II, koji je postao prvi kralj ujedinjene Italije

⁶³ mlet. shiavòn, tal. schiavo: rob, a također i pogrdni naziv za Slavene. Vidi: „ščâvo,“ Hrvatski jezični portal, pristupljeno 16. 9. 2024, sa https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d1hkURE%3D,

⁶⁴ Bartolini. *Fascismo antislavico*, 38., prevedeno s talijanskog jezika, prevoditelj: autor diplomskog rada

⁶⁵ Ibid., 49.

⁶⁶ Ibid., 40., 48., 49.

očitovao se od zatvaranja hrvatskih i slovenskih škola, zatvaranja kreditnih institucija koje su pomagale seljake i drugih akcija talijanske vlasti prema Slavenskom stanovništvu.⁶⁷

U tim uvjetima kada nastaje fašizam⁶⁸ u Italiji i dolaskom Mussolinija⁶⁹ na vlast na graničnim područjima nastaje novi termin *granični fašizam* koji je se odlikuje izrazito jakom snagom *Fasci di combattimento* odnosno fašističkih paravojsnim snagama. posebno u Julijskoj krajini⁷⁰, i Istri a manje u unutrašnjosti Italije, sve to potvrđuje i Mussolini koji izjavljuje 1920, da „fašizam ovdje nalazi prirodni teren razvoja“.⁷¹ Na način kako su se u okviru judeo-boljševičkog mita Židovi prikazivali kao globalni agenti komunizma⁷², Slaveni su se prikazivali kao lokalni. U tu svrhu u Italiji je skovan termin slavenski komunisti.⁷³ Povjesničar Gioacchino Volpe opisuje da je pogranični fašizam imao dvojaku ulogu i to; „borbu protiv udruženog komunizma i slavenstva“.⁷⁴ Sve će to kulminirati u međuratnom razdoblju ali i tijekom Drugog svjetskog rata kada se na okupiranom području počelo provoditi etničko čišćenje⁷⁵ koje se može vršiti na razne načine: jedan od načina je i zatvaranje zadruga i financijskih ustanova koje su pomagale lokalno Slovensko i Hrvatsko stanovništvo, okrupnjavanje zemlje za druge potrebe npr. „vojne potrebe“, prebacivanje vlasništva zaduženog stanovništva na talijanske građane, preseljenje u Afričke kolonije, zemlje Sjeverne

⁶⁷ Ebner. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. 19.-22., 34.-37.

⁶⁸ tal. fascismo, od fascio: svežanj, snop < fasces: snop pruča sa sjekirom, koji je u starom Rimu bio simbol drž. Vlasti). Od 1919. Mussolini ih koristi ne više kao skupine revolucionarne. ljevice nego kao krajnju desnicu. Vidi: „fašizam“, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/fasizam>

⁶⁹ Mussolini, Benito (Amilcare Andrea), talijanski političar (Predappio, 29. VII. 1883 – Giulino di Mezzegra kraj Donga, 28. IV. 1945). Nakon I. svjetskog rata osnovao je 23. III. 1919. u Milanu pokret Fasci di Combattimento, koji je u studenom 1921. postao stranka (Partito Nazionale Fascista), s njim na čelu (naziva se Duce: vođa). U ljeto 1922. iskoristio je izbijanje općega štrajka i s 40 000 fašista okupljenih u Napulju krenuo na Rim („marš na Rim“). Kralj Viktor Emanuel III. dao mu je mandat za sastav vlade 31. X. 1922. i Mussolini je postao premijer. Vidi: „Mussolini, Benito“, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/mussolini-benito>

⁷⁰ Furlanija-Julijska krajina (talijanski: Friuli-Venezia Giulia, furlanski: Friûl Vignesie Julie, slovenski: Furlanija-Julijska krajina, njemački: Friaul-Julisch Venetien)

⁷¹ Bartolini. *Fascismo antislavo*, 31.-33., Temeljna politička organizacijska jedinica fašističkog pokreta, a od 1921. i fašističke stranke. U Istri su okupljeni oko talijanskih »domoljubnih« udruga Associazione Patriottica, Fascio dei Combattenti i udruga »Giovanni Grion«, Vidi: „Fascio Italiano di Combattimento“, Istarska enciklopedija, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3221/fascio-italiano-di-combattimento>

⁷² Tihana Kušter „Židomarksisti htjeli bi biti gospodari hrvatskog naroda“, Povcast - portal za humanistiku, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://povcast.ffzg.unizg.hr/antisemitska-karikatura-u-tjednom-listu-mlada-hrvatska/>.

⁷³ Više: Ebner. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. 34.-37., Natka Badurina, „Strah, fantastično i političko u talijanskom pamćenju istarskog egzodusa“, Umjetnost riječi 62, br. 2 (2018): 209-230. <https://hrcak.srce.hr/233313>., Roberta Altin i Natka Badurina. „Podijeljeno pamćenje. Istarski egzodus u urbanom prostoru Trsta“, *Časopis za suvremenu povijest* 49, br. 2 (2017): 317-338. <https://doi.org/10.22586/esp.v49i2.5>

⁷⁴ Bartolini. *Fascismo antislavo*, 34.

⁷⁵ Etničko čišćenje je definirano kao uklanjanje od strane članova jedne (etničke) skupine druge (etničke) skupine s lokaliteta koji definiraju kao svoj vlastiti. Više: Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005.), 11.

i Južne Amerike, Francuske, ali i izvlaštenja vlasništva.⁷⁶ Ovakav pristup vidjeti će se i po primjeru postupanja talijanske policije prema civilima na jugu⁷⁷, te prema Slavenima na sjeveru. Na sjeveru Italije odnosno u pograničnom području Italija je vodila borbu protiv „slavenofila“⁷⁸ i protiv antifašista.⁷⁹ Nasilje prema Slavenima eskalira u proljeće 1920. godine kada crnokošuljaši spaljuju hotel Balkan u Trstu i Narodni dom Slovenaca.⁸⁰ Između 1924. i 1927. godine, nasilno su se zatvarale hrvatske i slovenske škole, uvođeni su talijanski državni ispiti, promijenjena su prezimena na talijanski, pojačana je prisilna asimilacija, a katolička Crkva zabranila je Konkordatom korištenje drugih jezika osim talijanskog u službi, čime je slovensko i hrvatsko i pro slavensko svećenstvo isključeno iz djelovanja.⁸¹ Kako je naveo povjesničar Michael Ebner nasilje koje se je provodilo ne samo nad Slavenima nego i nad drugima možemo opisati kao: „primjenu fizičke sile u cilju ozljeđivanja, kontrole ili zastrašivanja drugih“, te kao „državnu praksu koje su definirane u zakonodavstvu i primjenjivane s takvom diskrecijom izvršne vlasti da se teško može reći da su bile obvezujuće“.⁸² Samo nasilje nisu provodili samo podjedinici već i stranka PNF, Fašistička milicija (Dobrovoljna milicija za nacionalnu sigurnost, tal.: *Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale*, dalje: MVSN, pod vodstvom Emilio de Bonoa) i obični građani, kao i razni ras-ovi⁸³ koji su činili zločine na prostoru Italije i u inozemstvu, koji su ujedno vodili odrede Crnokošuljaša.⁸⁴ Zbog toga je uvedena taktika agrarnog *squadrisma*⁸⁵ (nasilnih odreda), u svrhu selektivnih ubojstava, premlaćivanja, ponižavanja, paleža i davanja ricinusova ulja

⁷⁶ Bartolini. *Fascismo antislavico*, 117.-123.

⁷⁷ Na jugu se policija bavila sa „skitnicama, pijancima, svodnicima, lihvarima, homoseksualcima, dilerima droge, zlostavljačima djece i mentalno bolesnim, Jehovinim svjedocima te mafijom“

⁷⁸ Ebner. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. 34 -37., slavenofili (Slaven/i/ + -fil), pristaše ideologije slavenofilstva koja je nastala i razvila se u Rusiji (ruski slavjanofily) potkraj 1830-ih i u 1840-ima kao jedan od triju najznačajnijih smjerova tadašnje društv. misli (slavenofilskoga, zapadnjačkoga i revolucionarnodemokratskoga)., „slavenofili“, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/slavenofili>

⁷⁹ Ebner. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. 19.-22.

⁸⁰ Ibid.34.-37., Amedeo Osti Guerrazzi. *L'Esercito italiano in Slovenia 1941-1943. Strategie di repressione antipartigiana* (Roma: Istituto Storico Germanico di Roma & Viella S.r.l., 2011), 12.

⁸¹ Ibid.188.- 190.

⁸² Ibid. 1.-2.

⁸³ ras (amharski: glava; glavara), u Etiopiji, naslov feudalnih gospodara, odn. kneževa, koji su prilično autonomno vladali velikim područjima. U feudalnoj hijerarhiji ras je bila najviša čast nakon carske (negus negesti). Pojam ras rabio se i za lokalne fašističke prvake u Italiji, a potom za bliske suradnike A. Pavelića u ustaškom pokretu i u NDH. „ras“, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/51846>

⁸⁴ pov. pripadnik fašističkog pokreta u Italiji (po crnoj košulji kao dijelu uniforme fašističkog pokreta) „crnokošuljš“, Hrvatski jezični portal, pristupljeno 16. 9. 2024, sa https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fltmXBQ%3D&keyword=crnoko%C5%A1ulja%C5%A1

⁸⁵ pov. član prvih fašističkih odreda u Italiji, Hrvatski jezični portal, mrežno izdanje. skvadrst. „skvadrst“, Hrvatski jezični portal, pristupljeno 16. 9. 2024, sa https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d15gURc%3D&keyword=skvadrst

protivnicima.⁸⁶ Squadristi su integrirani pod MVSN 1923. godine, a padom Mussolinija 1943. oživjeli su svoje taktike squadrista prema antifašistima i Židovima.⁸⁷ Ovdje valja istaknuti da je nasilje od 1919., do Marša na Rim, isključivo urbana pojava, najviše koncentrirana u Milanu, da bi se kasnije proširila po cijeloj Italiji i inozemstvu. U skladu s tim razumljiv je način gledanja na nasilje u Italiji kao „oporavak organske nacije“ odnosno da nasilje mora biti „viteško, aristokratsko, kirurško i stoga, u određenom smislu, humano“.⁸⁸

Nakon invazije na Jugoslaviju 6. travnja 1941. i okupacijom zemlje došlo je do novih mjera, kao npr. ograđivanjem gradova, stvaranje geta i osnivanje logora. Tako je Ljubljana bila pretvorena u svojevrstni koncentracijski logor – geto.⁸⁹ Sam pojas oko Ljubljane počelo se graditi krajem veljače 1942. godine pod nadzorom generala Maria Robotti, zapovjednika XI korpusa⁹⁰ i generala Taddeo Orlanda, zapovjednika divizije „Granatieri⁹¹“, kako bi okružili „umove pokreta otpora“⁹², ta kako bi se prema zapovjedi generala Maria Roatte provela naredba o izbacivanju iz Ljubljane „nezaposlenih, izbjeglica, beskućnika, bivših vojnika, siromašnih, nezaposlenih studenata, bivših talijanskih vojnika koji su preselili u Jugoslaviju, te sve pripadnike pobunjenika“.⁹³

Talijanskim nastojanjima da okupirani dio Jugoslavije etnički očisti spriječilo je sve više partizanskih akcija i konačna kapitulacija Italije 1943. godine. Sve to ide u prilog da osnovni cilj Talijana, kako navodi autor Spartaco Capogreco, nije odvajanje nego otkupljenje.⁹⁴ Otkupljenje, odnosno promjena svojeg mišljenja provodilo se i kroz internaciju koja je imala četiri cilja: zaštita vojne sigurnosti, sprječavanje špijunaže, sprječavanje povezivanja s unutarnjim protivnicima te onemogućivanje novačenja vojno sposobnih u neprijateljske zemlje. Također otkupljenje se može opisati i kao preodgoj. U skladu s tim ciljevima postojale

⁸⁶ Ebner. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. 11.-15.

⁸⁷ Ibid., 14.- 15.,

⁸⁸ Ibid., 11.- 14., 54.-55.

⁸⁹ Više: „Il filo spinato di Lubiana,“ A ferro e fuoco L'OCCUPAZIONE ITALIANA DELLA JUGOSLAVIA 1941-1943., pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.occupazioneitalianajugoslavia41-43.it/4-il-filo-spinato-di-lubiana/>, „Fašisti okružili Ljubljanu bodljikavom žicom,“ Antifašistički vjesnik, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/2/22/156/>, „Ljubljana obdana z bodečo žico,“ Zgodovina, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <http://zgodovina.si/ljubljana-obdana-z-bodeco-zico/>, „Ljubljana v obroču bodeče žice (1942–1945),“ Mestni muzej Ljubljana, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://mgml.si/sl/mestni-muzej/razstave/30/ljubljana-v-obrocu-bodece-zice-19421945/>,

⁹⁰ XI Corpo d'Armata

⁹¹ 21^a Divisione di fanteria “Granatieri di Sardegna”

⁹² Osti Guerrazzi. *L'Esercito italiano in Slovenia 1941-1943.*, 48.-50.

⁹³ Ibid.,48.-50.

⁹⁴ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 47.-49.

su dvije vrste internacije *slobodna internacija*, tj. preseljenje u posebna mjesta, i *internacija u koncentracijske logore* kao prisilno smještanje zatočenika.⁹⁵

Nasilje na područje NDH se može pratiti tek od uspostave države, jer za vrijeme Kraljevine Jugoslavije pripadnici pokreta nisu provodili državno nasilje nego samo terorističke akcije kao npr. ubojstvo Aleksandra I. Karađorđevića 9. listopada 1934. godine, te Velebitski ustanak dvije godine ranije i slične akcije.⁹⁶ Prvi val nasilja može se pratiti od prvih uhićenja na području novo uspostavljene NDH na području Bjelovara, Daruvara, Požege, Vukovara, Knina, Gospića i drugih gradova. Kao rezultat toga osnovan je i prvi logor 15.4.1941. osnovan logor Danica. Krajem lipnja iste godine osnovan je i logor na Pagu gdje su počela i prva masovna pogubljenja. Tako je ubijeno 407 muškaraca, 293 žene i 91 dijete u Židovskom djelu logora.⁹⁷

3. OSNIVANJE LOGORA

Povjesničar Dan Stone u svojoj knjizi navodi da je logor: „izolirano, ograničeno mjesto s fiksnim strukturama dizajniranim za zatvaranje civila“,⁹⁸ te da koncentracijski logor obično nije logor smrti ali je proizašao iz koncentracijskih logora. *Hrvatska Enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*; navodi da je koncentracijski logor (njem. Konzentrationslager, tal. campo di concentramento) mjesto: „masovnoga zatočenja domaćega ili stranoga civilnog stanovništva (katkad i vojnika) u izoliranim većim ograđenim prostorima“.⁹⁹ Sjećanje na Holokaust i koncentracijske logore iz tog perioda, koji su u kolektivnom sjećanju fokusirani na mjesta poput KL Auschwitza, često zanemaruju druga mjesta stradanja i evoluciju logorskog sustava. Povjesničar Nikolaus Wachsmann opisuje da trebamo uzeti u obzir da iako su po konceptu svi logori slični, tretman nepoželjnih unutar njih bio je drugačiji, te da se često sudbina logoraša krojila prema dobi, spolu, nacionalnoj, etničkoj, vjerskoj pripadnosti, prema socioekonomskom statusu te prema političkom statusu ali i prema

⁹⁵ Ibid., 58.-59.

⁹⁶ „Aleksandar I. Karađorđević“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/aleksandar-i-karadjordjevic>., Podnar. „Komparativna analiza fašističkog i ustaškog pokreta 1929.-1939.“, 10., „Velebitski ustanak“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/velebitski-ustanak>,

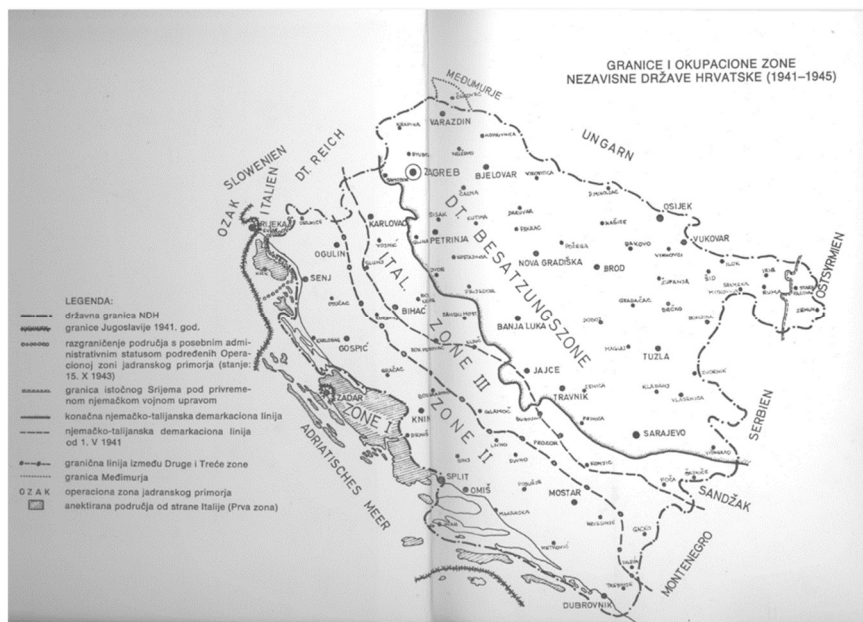
⁹⁷ Kovačić. *Kampor*, 249.-252.

⁹⁸ Dan Stone, *Concentration Camps, A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2019.), 26.

⁹⁹ „koncentracijski logori“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/koncentracijski-logori>

zdravstvenom statusu osobe.¹⁰⁰ Još jedno obilježje logora koje treba uzeti u obzir su i *mutacije* logora, jer kako autori navode logor nije statični sustav te se na primjeru logora Dachau (Konzentrationslager Dachau, dalje: KL Dachau) vidi razlika između logora iz 1933. kao i logora iz 1945. godine.¹⁰¹

Sporazumom potpisanim između Kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske 18. svibnja 1941., u Rimu precizira granicu između dviju država. Sporazum će se pokazati ključnim u razdoblju uspostave logora i zločina nad Srbima, Židovima, Romima i ostalim nepoželjnim. Tim sporazumom Italija je dobila dio Jadranske obale s Sušakom, Šibenikom, Splitom i Bokom Kotorskom uz već ranije pripojenu Istru, Rijeku i Zadar. Italija je svoj dio razgraničenja sa Njemačkim Reichom dogovorila na sastanku Ciano i Ribentrop 21. travnja 1941. Italija je uspostavila tri zone. U prvoj zoni su bili ranije osvojeni teritorij, druga zona je bila 80 km od novih granica, a treća zona je išla od granice druge zone do demarkacijske linije (Slika 1).¹⁰² Demarkacijska linija odredila je da je sjeverni dio NDH u interesnoj sferi Trećeg Reicha a južni u Talijanskom interesu. Na talijanskom području snage NDH nisu smjele imati vojsku a u prve dvije zone ni političke predstavnike.

Slika 1. prikaz demarkacijske linije i talijanskih zona, izvor slike: Krizman, Bogdan, Pavelić između Hitlera i Mussolinija, Zagreb: Globus, 1980

¹⁰⁰ Jane Caplan i Nikolaus Wachsmann. *Concentration Camps in Nazi Germany* (New York: Routledge, 2009.), 17.

¹⁰¹ Ibid., 17.

¹⁰² Grbelja. *Talijanski genocid u Dalmaciji*, 21.

Dok je NDH po osnivanju 1941., osnovala logor Danicu, Italija je prvi logor na području anektiranog jugoslavenskog teritorija osnovala tek 1942. godine., kao npr. logore Bakar, Kapor i Molat.

Idejni tvorci iseljavanja Slovenačkog stanovništva je general Mario Roatta¹⁰³ (supersloda 2a armata) kao i general Emilio Coronati, (zapovjednik Isonzo divizije) koji su tražili osnivanje koncentracijskog logora za 20.000 do 36.000 interniraca¹⁰⁴, preko poznatih okružnica Circolare 3C-L od 1. ožujka 1942., godine.¹⁰⁵ Treća osoba koja se može smatrati glavnim protagonistom je državni savjetnik dr. Italo Sauro Mussolinijev voditelj za *plansko odnarođivanje i uništavanje slavenskog stanovništva od Trsta preko Ljubljane do Dubrovnika*, koji se povezao s istomišljenicima iz četničkog pokreta Dobroslavom Jevđevićem. Ta suradnja dovela je do toga da su koristeći ustaše, domobrane i četnike izvršavali naređenja, protiv lokalnog stanovništva.¹⁰⁶

Odnos Talijana prema Židovima bio je različiti u različitim zonama utjecaja na području NDH, pa su tako u drugoj demilitariziranoj zoni dopuštali teror nad Židovima, ali također nisu dopuštali predaju Židova koje su talijanske snage zarobile unatoč što su NDH i Njemačka više puta tražili izručenje.¹⁰⁷ U prvoj zoni Židovi bili donekle sigurni, pa je tako s područja NDH na Talijansko okupirano područje prešlo oko 5000 Židova.¹⁰⁸ U ukupno četiri logora (Dubrovnik, Kraljevica, Hvar i Brač), bilo je oko 3600 Židova.¹⁰⁹ Sabirni logori na okupiranom području bili su drugačiji od Ustaških te su oni imali za cilj izolaciju Židova.¹¹⁰ Odnos i prema Židovima u Italiji odnosno u okupiranom području može vidjeti i u spašavanju Židova od strane utjecajnih Talijana npr. od strane veleposlanika Roberta Duccia koji je 9. rujna 1943. spasio popis Židova u Hrvatskoj, kao talijanski general Amico za kojeg su pojedini povjesničari procijenili kao bahatog, na temelju izvora koje su iza sebe ostavili drugi oficiri i vojnici.¹¹¹

¹⁰³ Mario Roatta (Modena, 2. siječnja 1887. – Rim, 7. siječnja 1968.). od ožujka 1941. do siječnja 1942. načelnik Glavnog stožera talijanske vojske, pomagao je u pripremama za invaziju na Jugoslaviju, zapovjednik talijanske 2. armije u Jugoslaviji. Vidi: Enciklopedija Leksikografskog zavoda, sv.6. „ROATTA, Mario.“ Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1955–1964.), 477.

¹⁰⁴ Kovačić. *Kapor*, 65.

¹⁰⁵ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 86.

¹⁰⁶ Grbelja. *Talijanski genocid u Dalmaciji*, 77.-80.

¹⁰⁷ Jonathan Steinberg. *All or nothing, The Axis and the Holocaust 1941–1943*. (New York: Routledge, 2002), 3.-4.

¹⁰⁸ Kovačić. *Kapor*, 273.

¹⁰⁹ Ibid., 276. – 280.

¹¹⁰ Duško Kečkemet, „Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom“ u *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996), 120.

¹¹¹ Steinberg. *All or nothing*, 1., 8., 43.

Tri godine poslije osnivanja prvog nacističkog logora KL *Dachau* 1936., a pet godina prije osnivanja prvog ustaškog logora *Danica* talijansko Ministarstvo rada donijelo je uputu o osnivanju logora u pokrajinama u Perugii, Macerati, Ascoli Picenu, Aquileii, Avellini s po 3 logora po pokrajini i s po 1000 do 1500 zatočenika po logoru. U logorima bi bili smješteni politički zatvorenici i špijuni, te su oni bili po nadležnosti MUP-a.¹¹² Politički zatvorenici nisu bili samo političari protivnici Mussolinijevog režima nego i svi drugi koji su predstavljali prijetnju sustavu kao npr.: anarhisti, republikanci, optuženici za subverzivno djelovanje, slavenofili, njemački iredentisti, apolitične osobe, fašistički disidenti, liječnici¹¹³, optuženici za gospodarsku propast, protivnici rata i osobe koje su ismijavale i pogrдно govorili o Mussoliniju.¹¹⁴

Međutim to nisu bili prvi logori jer Italija je imala prije i poslije Prvog svjetskog rata logore za zarobljenike Centralnih sila, kao i logore za internirce koji su imali određenu slobodu kretanja za razliku od zarobljenika. Tako je na području Italije postojalo više logora razne veličine i namjene: koncentracijski logor za interniranje ratnih civila (tal. Campo di concentramento per internati civili di guerra), koncentracijski logor (tal. Campo di concentramento), kampovi slobodne internacije, (tal. Confinazione libera) i radni kampovi (tal. Campo di lavoro). Prije uspostave logora za Slavene i vojne zarobljenike Italija je osnovala logore koje je Ebner nazvao "arhipelagom represije", koji su u razdoblju od 1926. do 1943. primili preko deset tisuća Talijana, od čega je oko 15.000 bilo osuđeno na „confino politico“ (političko zatvaranje) a između 25.000 do 50.000 na „confino“ odnosno obični zatvorenici.¹¹⁵ Arhipelag koji je često opisivan kao „villeggiatura“ tj. „odmor na moru“, sastojao se od više otoka (domicilio coatto (prisilni domicil)) uz obalu Sicilije – Ustica, Favignana, Lipari, Pantelleria i Lampedusa – i dva u južnom Jadranu, San Nicola i San Domino, s tim da su na Liparima i Ustici bili politički zatvorenici a na ostalim „obični zatvorenici“.¹¹⁶ Prema Ebneru arhipelag je: „predstavljao sivu zonu između zakonitosti i nezakonitosti koju je uspostavio fašistički režim 1926.“¹¹⁷

Visoki povjerenik Ljubljanske pokrajine Emilio Grazioli tražio je da svi logori budu pod nadležnosti MUP-a, međutim u praksi to nije bilo ostvareno a što se vidi iz primjera da su

¹¹² Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 74.-75.

¹¹³ Liječnici i medicinsko osoblje su osuđivani zbog izvođenja abortusa, koji je pod Fašistima postao politički prijestup jer se protivio politici „bitka rađanja“. Ebner. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. 19.-22.

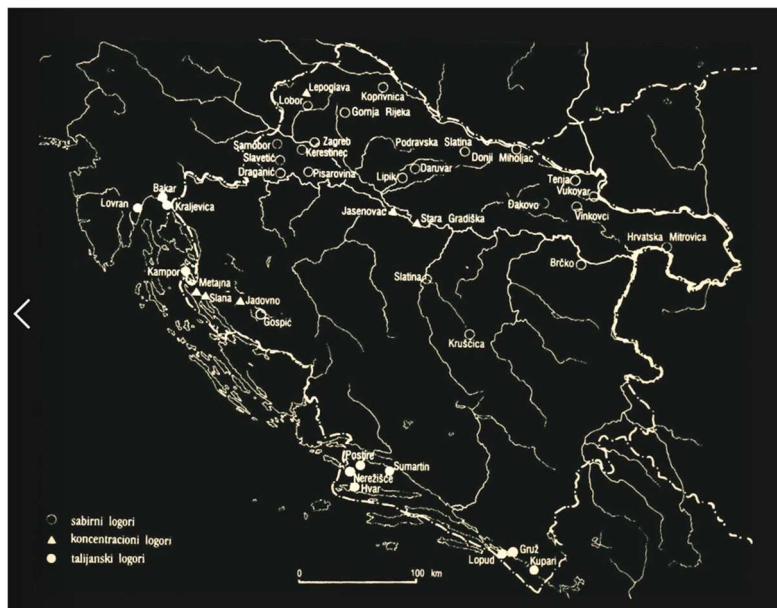
¹¹⁴ Ebner. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. 171.

¹¹⁵ Ibid., 1.-2.

¹¹⁶ Ibid., 103.-108.

¹¹⁷ Ibid., 137., Stone. *Concentration Camps*, 85.

logori za Slavene bili u sastavu vojske i tijekom rujna 1943.¹¹⁸ Nakon 1935. godine sustav je počeo koristiti zatvorenike za rad na melioracijskim projektima koje je režim stvorio na otocima Ventotene (u provinciji Lazio) i San Nicolo (Tremiti) koncentracijske logore, gdje su zatvorenici bili pod stalnim nadzorom.¹¹⁹ Uvođenjem Mussolinijevih rasnih zakona 1938. je stvoreno preko 50-tak logora, da bi 1943. godine bilo 75 koncentracijskih logora za ratne zarobljenike, s oko 70.000 savezničkih vojnika i preko 10.000 civila.¹²⁰ Logoraši su često smješteni u dvorce, samostane ili su bili prilagođeni logori kao npr. Marconia (Pisticci) i Ferramonti (Tarsia) često ograđeni žicom.

Slika 2. prikaz sustava logora na području NDH. Izvor slike: Radio Slobodna Europa. Dianina lista, priča o najvećoj operaciji spašavanja djece u drugom svjetskom ratu

Na području NDH osnovano je više različitih logora (slika 2). Prvi logor na području NDH je bio logor Danica koji se može opisati kao sabirno radni logor ali i kao koncentracijski logor. Danica je osnovana 15. travnja 1941. godine, 5 dana nakon proglašenja NDH, u prostorijama nekadašnje tvornice umjetnih gnojiva "Danica" u Koprivnici. Ciljevi osnivanja logora na području NDH, mogu se pronaći u „Načelima hrvatskog ustaškog pokreta“ iz 1933. gdje stoji da o Hrvatskoj „ne smije odlučivati nitko tko po krvi nije Hrvat.“. Zbog toga je bilo važno diskriminirati i segregirati sve one koji ne odgovaraju idealnoj viziji Hrvatsva zamišljenoj na rasnom ili političkom principu. Uzor osnivanju logora može se pronaći dijelom

¹¹⁸ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 91.-93.

¹¹⁹ Stone. *Concentration Camps*, 85.-86.

¹²⁰ Ibid., 86., Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 63.

u nacističkom zakonodavstvu, kao i u *Zakonskoj odredbi o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore*.¹²¹

Logori osnovani na području NDH mogu se svrstati u različite kategorije. Jedna od kategorija je sabirno iseljeničko – useljenički logori koji su rađeni za prihvat i otpremanje Srba i Slovenaca, temeljem Njemačkog zahtjeva se Slovenci nasele na području NDH.¹²² Ti logori formirani su u skladu s već navedenom idejom preseljenja Srba u Srbiju, kako bi mogli doći Slovenci, a koji su morali napustiti Sloveniju temeljem Hitlerove zapovjedi da „učine ovu zemlju Njemačkom“, što je označilo početak raseljavanja slovenskog stanovništva.¹²³

Jedno od najvećih logora tog tipa je logor *Gospić* iz logorskog sustava Gospić – Velebit – Pag.¹²⁴ Za razliku do koncentracijskih logora u ovim logorima bilo je strogo zabranjeno kažnjavanje zatvorenika, međutim zbog raznih razloga, propisa se nisu pridržavali svi upravnici. Glavni sabirno iseljenički logor u *Capragu* kod Siska osnovan je početkom srpnja 1941., a zatvoren krajem rujna iste godine, te je manje od 2 mjeseca rada kroz njega je prošlo 5616 osoba od pravoslavnog svećenstva, do seljaka i radnika. Osim logora Gospić i Caprag, postojali su logori u Slavonskoj *Požegi* (kroz logor je prošla 5821 osoba) te u *Bjelovaru* (4693).¹²⁵

Zadnja grupa logora su koncentracijski logori, tj. mjesta masovnoga zatočenja domaćega ili stranoga civilnog stanovništva u izoliranim većim ograđenim prostorima,¹²⁶ najčešće smješteni u prostorima bivših Jugoslavenskih zatvora, tvornica, skladišta ili na otvorenom. U koncentracijske logore spadaju: *jasenovački sustav* logora koji se sastojao od 5 logorskih jedinica, zatim logorski sustav Gospić – Velebit – Pag (*Gospić, Jadovno, Slana i Metajna* i drugi manji logori), *Kerestinec* u blizini Zagreba, logor *Lepoglava, Jastrebarsko, Tenja, Đakovo*, ženski logor *Loborgrad* u Hrvatskom Zagorju, *Krušćica* kod Travnika te *Sisak*, ali i *Danica* u Koprivnici. Osim te podjele postojala je podjela i po spolu, muški i ženski logori te logori za djecu.¹²⁷ Povjesničarka Narcisa Lengel Krizman donosi nešto drugačiju podjelu i

¹²¹ Pleša. *Logorski sustav*, 4.-5.,

¹²² Mišo Deverić i Ivan Fumić., *Hrvatska u logoru 1941. - 1945.* (Zagreb: Savez antifašističkih boraca, 2008.), 27., Mirko Peršen. *Ustaški logori.* (Zagreb: Globus, 1990.), 30.

¹²³ „Na današnji dan leta 1941 je Hitler obiskal Maribor. A takrat ni imel nobenega govora, kot je veljalo dolga leta,“ Mariborski spletni portal, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://e-maribor.si/na-danasnji-dan-leta-1941-je-hitler-obiskal-maribor-a-takrat-ni-imel-nobenega-govora-kot-je-veljalo-dolga-leta.>, Adolf Hitler's visit to Maribor in April 1941,“ Maribor The City of Stories, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.maribor.com/implications-of-hitlers-visit-on-maribors-society.>,

¹²⁴ Narcisa Lengel-Krizman. „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941-1942. godine,“ *Povijesni prilozi* 4, br. 4: (1985.): 1-38. <https://hrcak.srce.hr/107487>, 9.

¹²⁵ Pleša. *Logorski sustav*, 25 - 26.

¹²⁶ „koncentracijski logori“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/koncentracijski-logori>

¹²⁷ Pleša. *Logorski sustav*, 19.

to na sabirne i radne logore (koncentracijske logore).¹²⁸ Ovdje valja napomenuti da koncentracijski logor ne mora nužno biti i logor smrti, pa je tako koncentracijski logor npr. Slana (ovdje su se također vršila ubijanja) a logor smrti je Jadovno iako oba logora spadaju u isti logorski sustav.

Prvi talijanski logor na otoku Nocera (Campo di concentramento di Nocera) djelovao je od 1895. do 1930. te od 1936. do 1941., u Eritreji bio je logor za etiopske i eritrejske intelektualce i političke zatvorenike.¹²⁹ Ovdje vidimo da je Kraljevina Italija osnovala logore i prije dolaska fašista na vlast 1922. godine.¹³⁰ Prvi fašistički talijanski koncentracijski logor, bio je u Materi u regiji Basilicata otvoren 1939. godine a klasificiran je kao *poljoprivredni zatočenički logor* s svrhom „pronalaženja stalnog zaposlenja“ u službi Eugena Parrinija vlasnika tvrtke „Parrini“, te pod zapovjedništvom policijskog komesara Gabriela Criscioli.¹³¹

Italija je osnovala logore raznih namjena na svom teritoriju (slika 3) kao npr. Casoli, Citta S. Angelo, Carropoli, Lanciano, Notaresco i Scipione kao i potpuno novi logor Sasoferrat te reaktivirani stari logori Ponzi i Lipari, zatim logore za bivše Jugoslavene Cighino, Gonars, Visco, Monigo, Chiesanuova, Renicci, Colfiorito, radne logore: Fossalon, Pietrafitta, Ruscio i Fertilia, posebne logore za inorodce; Gorica, Poggio, Terzarmata, Piedimonte, logore za ratne zatvorenike: br.93 Cairo Montenotte, tranzitne logore: na otocima Ošiljak, Murter, Biogradu, Vodicama i Divuljama, Ugljan, te koncentracijske logore: Rab i Molat. A osim njih postojali su i ograđeni gradovi kao npr. Ljubljana.¹³²

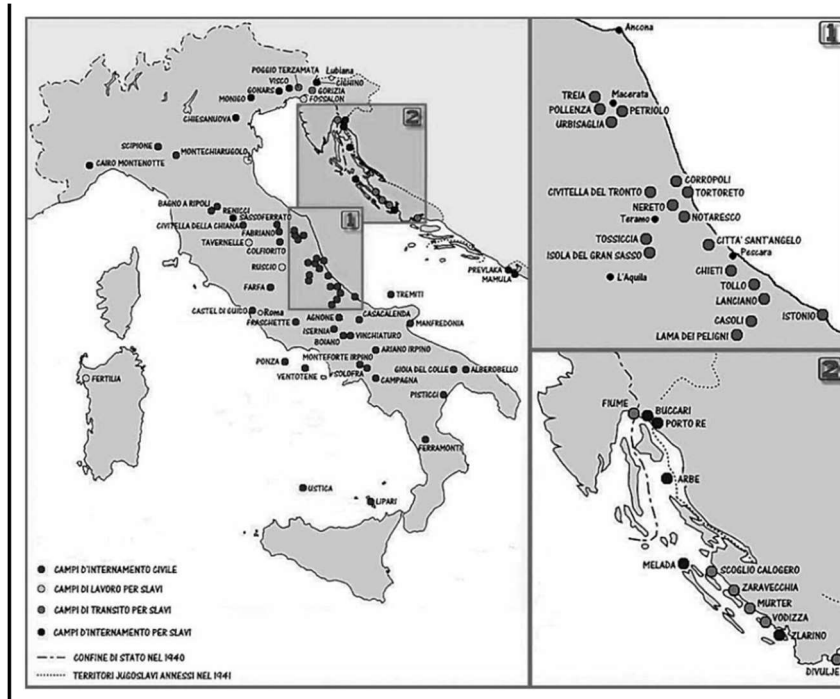
¹²⁸ Narcisa Lengel-Krizman, „Logori za Židove u NDH“ u *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996), 94.

¹²⁹ Nocera. Vidi: „Nocera - Campo di concentramento,“ I campi fascisti: dalle guerre in Africa alla Repubblica di Salò pristupljeno 16. 9. 2024, sa https://campifascisti.it/scheda_campo.php?id_campo=48

¹³⁰ Razdoblje od 28.-31. listopada 1922. označava početak dolaska fašista na vlast nakon Marša na Rim (Marcia su Roma), odnosno državnog udara.

¹³¹ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 44.-46.

¹³² Ibid., 85.-159.

Slika 3. prikaz sustava logora na području Italije i na okupiranom području. Izvor slike: ANPI Partia Indipente ¹³³

Pošto proglasi u kojima se prijetilo uhićenjem obitelji osoba koje su otišle kod „naoružanih bandi“, otklanje ljudima raznih predmeta, a nisu dali rezultat u veljači 1943. MUP traži od Vrhovne vojne komande osnivanje logora za ratne zarobljenike.¹³⁴ Po pitanju ratnih zarobljenika treba napomenuti da civilni ratni zarobljenici nisu imali isti tretman kao vojni ratni zarobljenici, odnosno pripadnici Kraljevske jugoslavenske vojske.¹³⁵

Prvi logori evoluiraju od logora za domaće državne neprijatelje raznih političkih svjetonazora, prema logorima za vojne zarobljenike i na kraju civilne zarobljenike. Za okupirani dio Hrvatske, Bosne i Hercegovine (dalje BiH), i Crne Gore bila je zadužena Vlada za Dalmaciju (tal. *Governo della Dalmazia*) odnosno Guvernerat Dalmacije (tal. *Governatorato di Dalmazia*) osnovana u Zadru od 20. svibnja 1941., te Riječki prefekt za Riječku provinciju od 7. travnja 1941., koji su osnovali logore prvenstveno za obitelji partizanskih boraca.

Sabirni logori (*Campo di concentramento per internati civili di guerra* ili *Confinazione libera*) koje su Talijani organizirali za Židove u okupiranim krajevima u razdoblju od 1941. do 1943. godine, bili su posve drukčiji od onih što su ih uspostavili ustaške i nacističke vlasti.

¹³³ Vidi: Nicola Palombaro, „Il fascismo organizzò in Italia ben 43 campi di internamento,“ *Patria Indipendente*, (2012): 10–14., https://www.anpi.it/patria-indipendente/media/uploads/patria/2012/10-14_PALOMBARO.pdf, 10.

¹³⁴ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 123.-124.

¹³⁵ *Ibid.*, 125.

Talijani su za cilj imali izolaciju Židova, a ne njihovo likvidiranje. Kod talijanskih antisemita Židovi su bili maltretirani i ponižavani na druge načine¹³⁶ te im se tako htjelo onemogućiti normalni život. Takva politika dovela je do toga da su mnogi Židovi spašeni od smrti u njemačkim logorima, kao i kasnijim bijegom iz Jugoslavije na talijanski teritorij.¹³⁷ Tako je primjerice do 1939. godine u Splitu živjelo svega 415 Židova, a bježeći od progona od Ustaške vlasti, broj Židova u Splitu se povećao na 3000. Privremeno su bili smješteni u Čapljini i Makarskoj, a splitski su im Židovi pomagali da emigriraju u Italiju ili SAD. Talijani su pojedinim grupama omogućili odlazak u Italiju u tzv. liberalnu konfinaciju, a zatim su za konfinaciju u Dalmaciji bila određena mjesta Korčula, Vela Luka i otok Mljet. Poslije kapitulacije Italije dio Židova iz Splita i Korčule pristupio je partizanskim jedinicama, dio je uspio pobjeći u Italiju, a preostale su uhapsili Nijemci i odveli u logore smrti.¹³⁸

Prvi sabirni logor koji su Talijani osnovali za Židovske izbjeglice iz NDH i iz ostalih krajeva pod njemačkom okupacijom, bio je na otoku Korčuli i to kao sabirni logor, koji su padom Italije 1943. premješteni u Italiju. U 2. zoni provedena je internacija Židova te su bili pod talijanskim nadzorom. Ustaše su u više navrata tražile izručenje Židova međutim talijanske vlasti su odbile ali su u tu svrhu osnovali sabirne logore u Kraljevici, na Braču (u Sumartinu, Supetru, Bolu, Postirama) i u Hvaru.¹³⁹ Do rasformiranja svih sabirališta i logora dolazi sredinom 1943. godine, kada Talijani sve Židove prebacuju na Rab, smatrajući da će područje Hrvatskoga primorja i cijela Dalmacija ostati u sastavu Kraljevine Italije.¹⁴⁰

¹³⁶ Kako je je ranije napisano Židovi su bili isključeni iz svih političkih, kulturnih, društvenih, ekonomskih i obrazovnih organizacija

¹³⁷ Kečkemet. *Židovski sabirni logori*. 120.

¹³⁸ Lengel-Krizman, *Logori za Židove*, str. 100., Hanna Jünker. „Konzentracijski logori i logori smrti za vrijeme Drugog svjetskog rata.“. (Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2021.), 45-50. Repozitorij Filozofskog fakulteta Zagreb ODRAZ (urn:nbn:hr:131:033897).

¹³⁹ Kečkemet. *Židovski sabirni logori*. 124.-125.

¹⁴⁰ Lengel-Krizman. *Logori za Židove*, 101.

4. LOGORI

Jedan od prvih logora osnovanih na području Italije za bivše Jugoslavene je logor Gonars blizu Palmanove, osnovan prvo za vojne zarobljenike Austro Ugarske Monarhije, a od 29. ožujka 1942. godine.¹⁴¹ kao logor za civilne internirce sa područja Čabra, Slovenije i Hrvatskog primorja.

Slika 4. Pogled na Logor Rab sa obližnjega brda. Izvor: <https://forum.lokalpatrioti-rijeka.com/>

Prvi veći i poznatiji logor osnovan sredinom 1942., na okupiranom teritoriju je koncentracijski logor Rab. „Groblje živih“¹⁴² (tal. Campo di concentramento per internati civili Arbe), (slika 4). Prvi obrisi mogu se uočiti 10. lipnja 1942. godine kada konzul NDH Zvonimir Čaleta izvještava Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne države Hrvatske o namjerama podizanja logora na Rabu.¹⁴³ Te namjere potvrđuje i kasniji dolazak civilnog komesara G.Palcija (rođenog kao Jurje Palčić) 26. lipnja iste godine,¹⁴⁴ ali i nalog o formiranju logora

¹⁴¹ Božidar Jezernik. *Struggle for survival : Italian concentration camps for Slovenes during the Second World War*. (Ljubljana: društvo za preučavanje zgodovine, literature in antropologije, 1999). 32.

¹⁴² Grbelja. *Talijanski genocid*, 139.

¹⁴³ Kovačić. *Kampor*, 95.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 95.

generala Roatte od 7. srpnja.¹⁴⁵ Logor je osnovan na poticaj riječkog prefekta T. Teste koji je tražio logor kako bi se riješilo „problema sutrašnjice“ ali i na poticaj čabarskog komesara E. Nauta koji je tražio preseljenje stanovništva.¹⁴⁶ Za mjesto logora izabrana je lokacija u dolini između Kampora i Sv. Eufemije, bliže mjesta Kampor. Zamišljen je kao logor koji će moći primiti 16.000 interniraca. Prva grupa interniraca stigla je iz Ljubljane preko Rijeke s brodom Plav, u srpnju 1942. godine. Izvještaji govore da je u logoru bilo 7541 interniraca¹⁴⁷ najviše iz Ljubljanske pokrajine (tal. Provincia di Lubiana, njem. Provinz Laibach) te sa područja Gorskog Kotara i Rijeke. Za upravitelja logora Kampor postavljen je potpukovnik karabinjera Vincenzo Cuiuli¹⁴⁸ a sam logor je bio pod nadležnosti Intendature II. armije (od svibnja 1942. Supersloda (Comando Superiore Forze Armate (FF.AA.) di Slovenia e Dalmazia)). Oni su imali još pet logora za Jugoslavena u Italiji; Gonars, Visco, Monigo, Chiesanuova i Renicci, a o njima će biti riječi kasnije.¹⁴⁹

Logor Molat – Melada bio je pod upravom Civilnog namjesništva za Dalmaciju¹⁵⁰ sa sjedištem u Zadru. Logor je osnovan u lipnju 1942. godine u uvali Jazi na otoku Molat. Logor je bio pod zapovjedništvom pješачke divizije *Zara*, pod zapovjedništvom Leonarda Fantolia i Carla Sommera¹⁵¹, a namijenjen je za političke zarobljenike.¹⁵²

Logor Monigo u predgrađu, odnosno četvrti grada Trevisa, osnovan je tijekom lipnja 1942. godine u vojarni „Caldorin“ za civile iz Jugoslavije a upravitelj je bio potpukovnik Alfredo Anceschi. Logor je bio zamišljen kao sabirni centar za odabir „političkih opasnih“ i „zaštićenih“ logoraša.

Logor Chiesanuova osnovan je u predgrađu Padove, potkraj lipnja 1942, godine za jugoslavenske internirce, pod zapovjedništvom potpukovnika Dantea Caporalia iz Talijanske druge armije. Prve internirce je primio u kolovozu 1942. godine iz logora Monigo, njih 1429.¹⁵³

¹⁴⁵ Ibid., 67.

¹⁴⁶ Ibid., 96-98.

¹⁴⁷ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 317.

¹⁴⁸ Vincenzo Cuiuli (Modena, 08. srpnja 1895. – Rab, rujan 1943.), zapovjednik koncentracijskog logora Rab od 16. veljače do 8. rujna 1943. godine. više: Tone Ferenc. *Rab - Arbe - Arbissima: confinamenti, rastrellamenti, internamenti nella provincia di Lubiana (1941-1943)*, (Lubiana: Institut za novejšo zgodovino Društvo piscev zgodovine NOB, 2000)., Eric Gobetti. *Alleati del nemico: L'occupazione italiana in Jugoslavia (1941-1943)*, (Bari: Laterza, 2013)., „Isola di Rab: croati, ebrei, sloveni nel lager della rivolta,“ Bet magazine mosaico, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.mosaico-cem.it/cultura-e-societa/arte/isola-di-rab-croati-ebrei-sloveni-nel-lager-della-rivolta-2/>.

¹⁴⁹ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 85.

¹⁵⁰ Ibid., 85.

¹⁵¹ Carlo Sommer, rođeni Zadrani bio je zamjenik načelnika Volonterske milicije za javni red, MVSN (Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale)

¹⁵² Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 319., Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 552.

¹⁵³ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 416.

Logor Renicci, (odnosno logor broj 97, Arezzo, Renicci di Anghiari), osnovan je na području La Motina u općini Anghiari uz obale Tevere, predviđen je za prijem 9000 zarobljenika najviše sa područja Slovenije i Hrvatske. Logor je počeo s ratom tijekom srpnja 1942. godine¹⁵⁴, a prve skupine su stigle 7. listopada 1942. Zapovjednik je bio pukovnik pješništva Giuseppe Pistoni.¹⁵⁵

Logor Fraschette (Le Fraschette di Alatri, Frosinone)¹⁵⁶ pokraj grada Alatrija osnovan je tijekom rujna 1942. godine kao logor za civilne internirce koji je mogao primiti 7000 zarobljenika. Logorom je upravljao MUP sa povjerenicima Stanislao Rodriguez i Giovanni Fantussati, koji su pod nadzorom imali prvo 20 a kasnije 120 karabinjera i pedesetak pripadnika policije¹⁵⁷. Ovaj logor je kako navodi Spartaco Capogreco¹⁵⁸ bio drugačiji po strukturi od ostalih jer je ovlast imala Glavna uprava ratne sigurnosti (Direzione generale servizi di guerra, Dgsg), a Generalna uprava javne sigurnost (Direzione generale della pubblica sicurezza, Dgps)) je imala brigu osiguranja logora. Također zatvorenici, odnosno najviše djeca i žene nisu dobivali novčanu pripomoć već samo hranu.

Logor Visco kod Udina osnovan dosta kasno u siječnju 1943. godine u vojarni Borgo Piave, namijenjen za prijem 10.000 interniraca, te kao takav bio najveći logor na području fašističke Italije, ali i jedan od zadnjih izgrađenih.¹⁵⁹ Logorom je upravljao potpukovnik karabinjera Salvatore Bonofiglio, koji je bio pod zapovjedništvom II. armije koja je pod svojom kontrolom imala i logor Rab.¹⁶⁰ Logor je osnovan po naredjenju brigadnog generala Umberto Giglioa (Comando Superiore FF. AA. "Slovenia e Dalmazia," Supersloda), jer se očekivao veliki priljev bivših Jugoslavena nakon operacije Weiss (poznata kao Zimska ofanziva i Četvrta neprijateljska ofenziva, odnosno kao Bitka na Neretvi). Prve skupine u logor su stigle sa Raba i iz Gonarsa njih oko 4000 20. veljače 1943., godine.¹⁶¹

Logori u logorskom sustavu *Gospić – Velebit – Pag* (slika 5) osnovani su sredinom 1941. Logorski sustav sastojao se logora *Jadovno*, *Slano* (za muškarce) i *Metajna* (za žene i djecu) i drugih. Hrvatske snage su počele s prvim uhićenjima već sredinom 1941. godine. NDH je logor zamislila kao središnji logor za sve Srbe i Židove, te ostale nepoželjne, te je trebalo

¹⁵⁴ Jezernik. *Struggle for survival*. 42.-43.

¹⁵⁵ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 303.

¹⁵⁶ Ibid., 222.

¹⁵⁷ Ibid., 223.

¹⁵⁸ Ibid., 222.

¹⁵⁹ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 476.

¹⁶⁰ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 307.

¹⁶¹ Jezernik. *Struggle for survival*, 43.

biti smješteno oko 30.000 logoraša.¹⁶² Logor *Gospić*, osnovan je tijekom svibnja/lipnja 1941. godine, odnosno vjerojatno tijekom lipnja jer je krajem lipnja stigla prva skupina logoraša iz logora Danice.¹⁶³ Logor u Gospiću može se opisati i kao sabirni logor odakle su logoraši slani u dva koncentracijska logora, na Pag, i logor smrti Jadovno. *Jadovno* je osnovan 11-18 km od Gospića na nadmorskoj visini od 1200 metara nadmorske visine u šumi, te ga ne treba miješati sa logorom Gospić.¹⁶⁴ Za smještaj logora Jadovno izabrana lokacija oko Čačić Drage, predio Blatine odnosno proplanka kod vrtača.¹⁶⁵ Prvi zatvorenici su u Jadovno počeli dolaziti oko 25. lipnja kao radnici na izgradnji logora. Prva skupina od 30 Židova je stigla 24. lipnja 1941. iz Zagreba na predio Čačić Drage.¹⁶⁶ Lokaciju su znali samo logoraši i straža, te iza logora nije ostao nikakvi pisani trag.¹⁶⁷ Logor na Pagu osnovan je kao logor za nepoželjne, a sastojao se od dva dijela, prvi je bio u uvali Slana (prva skupina je stigla 25. lipnja 1941.) za muškarce Srbe i Židove, te drugi u selu Metajna (prva skupina je stigla isti mjesec, par dana kasnije) za žene i djecu, a lokaciju je osobno izabrao Mijo Babić.¹⁶⁸ Logorom je zapovijedao Maks Očić (Metajna) i Ventura Baljak (Slano), odnosno Ivan Devčić – Pivac kao zapovjednik oba logora.¹⁷⁰ Logorski sustav imao i logore *Stupačinovo*, nazvan po selu iznad Baških Oštarija, te logor *Ovčara* odnosno *Maksimovića štale*, kompleks od tri štale trgovca Matije Maksimovića u kojima je Maksimović prije rata držao ovce, krave i konje. Zapovjednik logora Ovčare, kako su sami zatočenici nazvali ovaj logor, bio je Dragutin Pudić Paraliza.¹⁷¹ Prva grupa logoraša na Pag točnije u uvalu Slana stigla je 24. lipnja 1941.¹⁷²

¹⁶² Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 54.

¹⁶³ Peršen. *Ustaški logori*, 81.

¹⁶⁴ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 55.

¹⁶⁵ Peršen. *Ustaški logori*, 89.

¹⁶⁶ „Jadovno,“ Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu (CIEH) pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>.

¹⁶⁷ Peršen. *Ustaški logori*, 89.

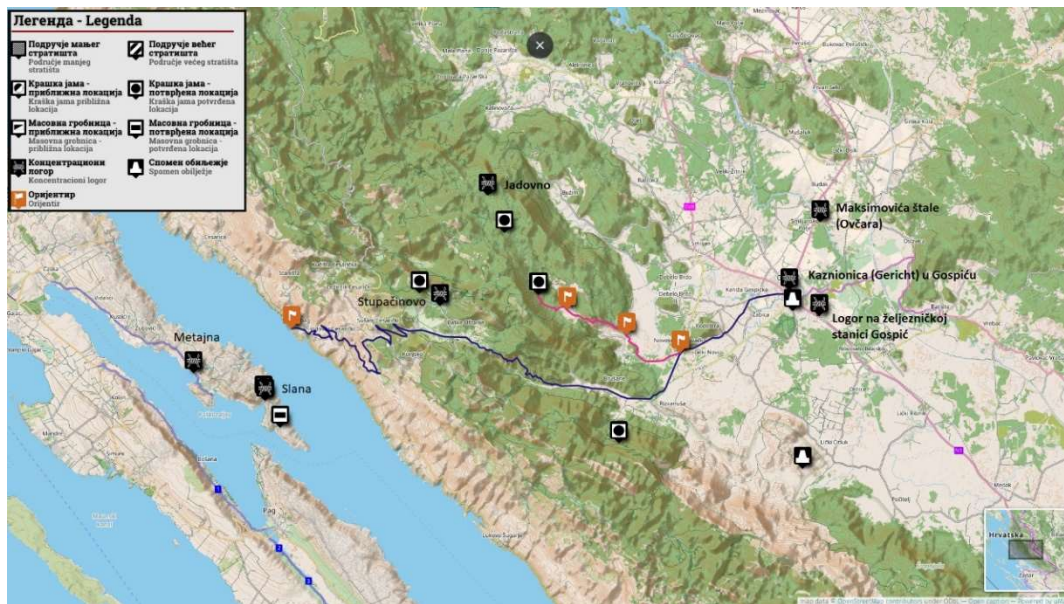
¹⁶⁸ Mijo Babić Giovanni (Nova Bukovica pokraj Slatine, 1903. - Berkovići pokraj Stolca, 3. srpnja 1941.). Izvršitelj je atentata u Zagrebu 1929. na A. Schlegela, ravnatelja Jugoštampe. Godine 1931. pobjegao je u Mađarsku, a zatim u Italiju, gdje je postao zapovjednik prvog ustaškog vojnog logora u mjestu Bovegno i osoba od velikog Pavelićeva povjerenja. 1941. došao je u Zagreb gdje je postao je povjerenik Glavnog ustaškog stana, poglavnikov pobočnik i prvi zapovjednik svih ustaških logora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. „Mijo Babić Giovanni,“ Javna ustanova spomen – područje Jasenovac, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=9695>

¹⁶⁹ Peršen. *Ustaški logori*, 95.

¹⁷⁰ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 57.

¹⁷¹ Vidi: „Gospić,“ Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu (CIEH) pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://cieh-chre.org/gospic/#/ms-16/1>., „Jadovno 1941/2013,“ Documenta Centar za suočavanje s prošlošću, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://documenta.hr/novosti/jadovno-1941-2013>, Zatezalo, Đuro. *Jadovno, kompleks ustaških logora*. (Beograd: Muzej žrtava genocida, 2007.),

¹⁷² „Jadovno 1941/2013,“ Documenta Centar za suočavanje s prošlošću, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://documenta.hr/novosti/jadovno-1941-2013>,

Slika 5. Napravljena je prema mapi „Atlas pokolja“, izvor: https://umap.openstreetmap.fr/sr/map/-atlasmapa-pokolja_650002#11/44.5450/15.3678, <https://jadovno.com/>

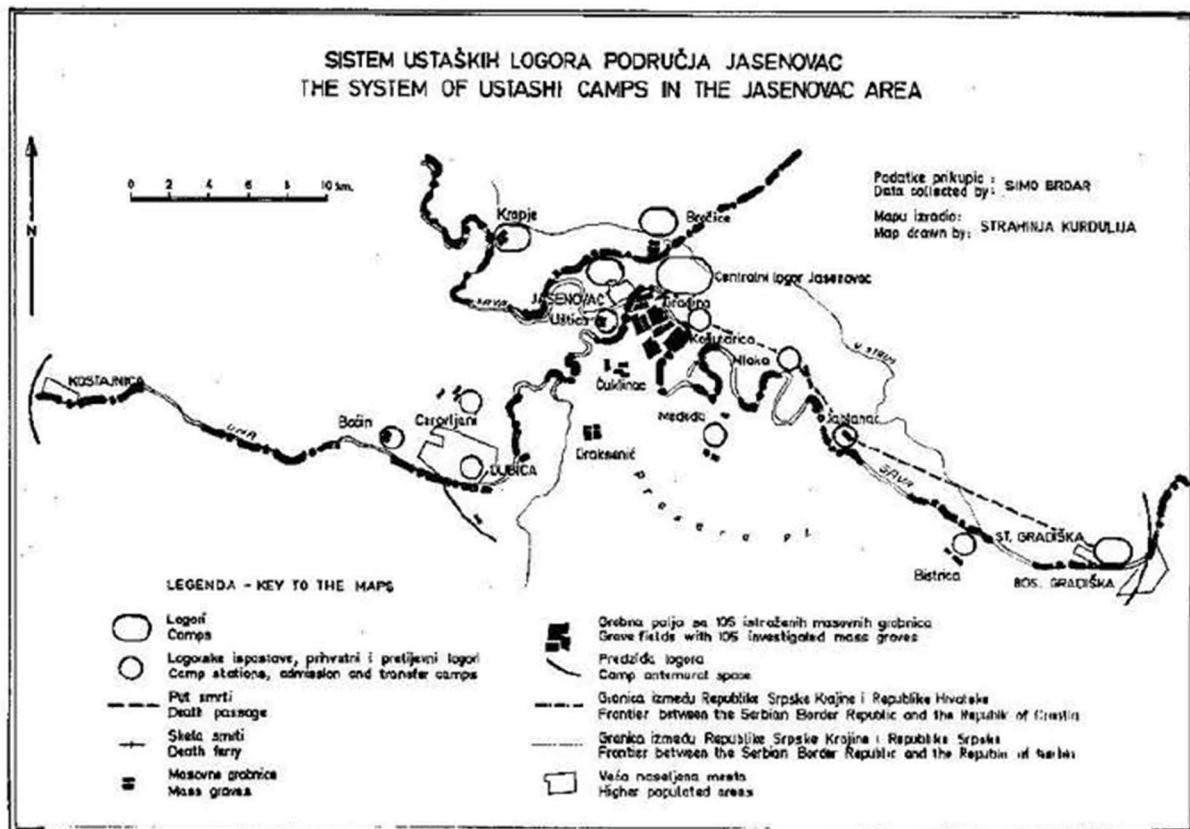
Logor, sabirni logor odnosno geto, u naselju Tenja nastao na mjestu mlina, osnovan je u travnju 1941., po nalogu Velikog župana Velike župe Baranja Stjepana Hefera¹⁷³ te je djelovao do kolovoza 1942. godine.

Najveći logor *Jasenovac* (slika 6) na području NDH osnovan je tijekom srpnja 1941. na području industrijskih postrojenja (tvornica lanaca, pilana, ciglana, mlin i električna centrala) obitelji Bačić, inače pravoslavaca koji su pobjegli 1941. godine.¹⁷⁴ Prvi zapovjednik bio je Maks Luburić koji je osobno učestvovao u ubijanju ljudi. Položaj logora izabran je zbog postojanja velikog kompleksa, poplavnog dijela, močvarnog područja Lonjskog i Mokrog polja, blizine rijeke Save, dobre povezanosti i stare kaznionice Stare Gradiške. Postojalo je *Krapje* (Jasenovac I), *Bročice* (Jasenovac II), *Cigлана* (Jasenovac III, najduže je radio do 1.5.1945.), *Kožara* (Jasenovac IV) i *Stara Gradiška* (Jasenovac V, zamišljen kao hrvatski logor, za komuniste Hrvate, te za žene i djecu, preživjelo je oko 10 logoraša).¹⁷⁵

¹⁷³ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 76.

¹⁷⁴ Vidi: „Jasenovački sustav logora,“ Javna ustanova spomen – područje Jasenovac, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5345>.

¹⁷⁵ Pleša. *Logorski sustav*, 38 – 40.

Slika 6. jasenovački sustav logora. Izvor: <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5345>

Jasenovac I i II odnosno *Krapje* (Jasenovac I), *Bročice* (Jasenovac II), izgrađeni su tijekom kolovoza 1941. godine između mjesta Jasenovac i Novska, na močvarnom terenu Lonjskoga polja te uz Savu, Veliki Strug, Lonja Trebež, Ilova. Sve ove rijeke i močvarni teren bili su podložni sezonskim poplavama. Logor Krapje i Bročica imali su svaki po četiri drvene barake sa upraviteljima Ante Marić (Krapje) i Ivan Rako (*Bročice*), odnosno Vjekoslav Maks Luburić za oba logora. Logori su osnovani naredbom Eugena Dide Kvaternika tada ravnatelja Uprave za javni red i sigurnost (Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, RAVSIGUR), potkraj ljeta 1941. godine. Jasenovac III osnovan je od strane RAVSIGUR-a u listopadu 1941., nakon preuzimanja tvornice *Bačić* pod nazivom Radna služba Ustaške obrane sabirni logor br. III, poznatiji kao Ciglana.¹⁷⁶ Jasenovac IV, službeno Radna služba Ustaške obrane sabirni logor Br. IV, poznatiji kao *Kožara*¹⁷⁷ osnovan je tijekom siječnja 1942. godine, a sastojao se od pogona za šivanje, prepadau kože i skladište te zgradu za upravitelja logora. Kao i ostali logori i Jasenovac IV je bio pod nadzorom RAVSIGUR-a. Iako je logor službeno osnovan 1942. tijekom studenog 1941. dovođeni su prve grupe koje su radile kožnu galanteriju za vojsku.

¹⁷⁶ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 60.-61.

¹⁷⁷ Izrađivala se obuća i drugi predmeti potrebni u opskrbi vojnih jedinica

Jasenovac V odnosno zatvor u Staroj Gradiški osnovan je kraj 1941, u mjestu Stara Gradiška 30 kilometara jugoistočno od Jasenovca, na području najstarijeg zatvora s kontinuiranim djelovanjem od 1799. godine.¹⁷⁸

Prvi posebni ženski logor na području NDH, *Lobograd* osnovan je 6. listopada 1941., od strane Ustaške nadzorne službe (dalje: UNS), te je bio smješten je dvorcu Lobor, obitelji Keglević, a koji su koristilo društvo Socijalna zaštita.¹⁷⁹ Zapovjednici logora su bili etnički Nijemci, rodom iz Osijeka, braća Karl¹⁸⁰ i Willibald¹⁸¹ Heger.¹⁸² Prva skupina od 1370 Židovki i Srkinja sa djecom je u logor stiglo iz logora Kruščice 6. listopada 1941. godine.¹⁸³ osim posebnih ženskih logora na području NDH postajali su i dječji logori kao npr. logor Gornja Rijeka kod Križevaca, službenog naziva „Dječji dom za izbjegličku djecu“ osnovan sredinom studenog 1941. godine u napuštenom dvorcu Erdödy-Rubido za smještaj oko 300 Židovki sa djecom, pod zapovjedništvom Milovana Mile Pavlića. Treći logor o kojem će ovdje biti riječi je logor Jastrebarsko. Logor je osnovan na tri lokacije, u napuštenim barakama talijanske vojske i u dvorcu grofova Erdödy, te na udaljenijoj lokaciji u franjevačkom samostanu, kraj Jastrebarskog u srpnju 1942. godine. U barakama i konjušnici su bili snažni i zdravi, dvorac je pretvoren u bolnicu, dok je udaljeniji samostan postao karantena za zaraženu djecu.¹⁸⁴

¹⁷⁸ Vidi: „Stara Gradiška,“ Javna ustanova spomen – područje Jasenovac, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5960>

¹⁷⁹ Deverić i Fumić. *Hrvatska u logoru*, 76.

¹⁸⁰ U različitim izvorima javlja se pod drugim imenom Karl, Karlo, Dragutin Heger; rođen 30. rujna 1906. u Osijeku; umro 27. lipnja 1996. u Mariazelli, Austrija), pripadnik Einsatzstaffel der Deutschen Mannschaft (kurz ES der DM, ES oder E-Staffel) - Vojnica njemačke narodne skupine, Volksdojčer. Vidi: Carl Bethke. *(K)Eine Gemeinsame Sprache?: Aspekte deutsch-jüdischer Beziehungsgeschichte in Slawonien, 1900-1945*, (Münster : LIT Verlag, 2013)., Wolfgang Benz i Barbara Distel. *Der Ort Des Terrors: Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, (München: C.H. Beck Verlag, 2005).

¹⁸¹ U različitim izvorima javlja se pod drugim imenom Waldemar Theodor, Valdemar, Willibald, odnosno Vlado Heger; rođen 31. svibnja 1919. u Osijeku; umro 12. srpnja 2007. u Tillmitschu, Austrija), pripadnik Einsatzstaffel der Deutschen Mannschaft (kurz ES der DM, ES oder E-Staffel) - Vojnica njemačke narodne skupine, Volksdojčer Vidi: Carl Bethke. *(K)Eine Gemeinsame Sprache?: Aspekte deutsch-jüdischer Beziehungsgeschichte in Slawonien, 1900-1945*, (Münster : LIT Verlag, 2013)., Wolfgang Benz i Barbara Distel. *Der Ort Des Terrors: Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, (München: C.H. Beck Verlag, 2005). .

¹⁸² Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 72.

¹⁸³ Ibid., 71.

¹⁸⁴ Deverić i Fumić. *Hrvatska u logoru*, 79.

5. ESKALACIJA I MASOVNA UBIJANJA

Logori tijekom svojeg postojanja kako je već ranije napisano nisu bili statični, nego su prolazili kroz evoluciju od osnivanja preko ekspanzije / eskalacije do destrukcije logora. Pa je tako i već navedeni Gonars doživio promjene kroz svoje postojanje. Logor Gonars pod nadzorom upravitelja potpukovnik Eugenia Vicedomini, a kasnije Cesarea Marioni, Ignazia Fragapane, Gustava De Dominicis i Artura Macchi iz XI. Armijskog korpusa sa sjedištem u Ljubljani¹⁸⁵ je bio podijeljen u sektore zone, alfa, beta i gama i manji, vojni logor za jugoslavenske vojnike, međusobno udaljeni jedan kilometar. Logor je bio namijenjen za prijem oko 6500 interniraca¹⁸⁶, međutim u logoru je u jednom trenutku bilo 6396 interniraca¹⁸⁷ što je naviše internirca u jednom talijanskom logoru. Kao i u drugim talijanskim logorima i ovdje nije bilo dovoljno ili nimalo baraka te je većina bila smještena u šatore što je rezultiralo raznim bolestima i pothranjenosti. Nakon bijega interniraca iz logora krajem kolovoza 1942. godine Gonars je bio kratko ispražnjen gdje su civili otišli u logore Renicci i Monigo, a vojni zarobljenici u Chiesanuova, međutim već krajem iste godine dolaze nove grupe, 830 interniraca iz logora Rab, kao i povratnici iz logora Monigo.

Slika 7. Gonars. Izvor: Antifašistički vjesnik. (2024.) Osnovan fašistički koncentracijski logor Gonars. <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/2/23/96/> Pristupljeno 16. 09. 2024.

¹⁸⁵ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 297.

¹⁸⁶ Ibid., 297.

¹⁸⁷ Ibid., 298.

Za razliku od već postojećeg logora Gonars (slika 7.), koji je nastavio služiti od Prvog svjetskog rata, na logor Kampor je trebalo od temelja izgraditi. Sama izgradnja tekla je sporo, što se vidi iz primjera što dijelovi logora Campo nisu otvarani redom ni u isto vrijeme. Prvi je napravljen Campo 1 i Campo 3 otvoreni tek tijekom jeseni 1942. godine, a Campo 2 u proljeće 1943.¹⁸⁸ U Campo 1, 2, i 4, su bili muškarci, u Campo 3 žene.¹⁸⁹ Uvjeti boravka u logoru su bili teški imajući u vidu da su internirci bili u šatorskim krilima, izloženi raznim vremenskim prilikama i neprilikama. Ovakav način smještaja pogodovao je razvoju bolesti što je doveo je do velike smrtnosti. Logor je bio okružen sa nekoliko visokih stupova isprepletenih bodljikavih žicom, sa drvenim osmatračnicama na svakih 50-tak metara sa strojnicama i reflektorima.¹⁹⁰ Po dolasku u logor logoraši su prolazili kroz prijemnu postaju, kroz tzv. bonificu, gdje su morali predati sve predmete od knjiga, hrane do osobne higijene¹⁹¹, što ih je učinilo ovisnim o upravi. Ulaskom u logor osim što su morali predati sve svoje stvari logoraše je dočekalo i poniženje u vidu skidanja odjeće pred svima, a što je posebno bilo poniženje za žene i djecu.¹⁹² Osim toga u logoru je bila praksa kažnjavanja vezanjem na stup na „trgu gladi“, bičevanje, udaranje kundakom, hodanje po oštrom kamenju. Ovakvo postupanje pokazuje da u logoru nije bilo industrijalnog načina ubijanja, osim dvoje ubijenih, već da su logoraši umirali od vremenskih neprilika i bolesti (dizenterija, samootrovanje, mršavost, atrofija mišića), a službeno od „srčanog udara“.¹⁹³ Velika smrtnost u logoru zabilježena je tijekom velikog nevremena koji se pogodio Kampor u noći između 29. na 30. rujna 1942, kada je usred poplave nastradao veliki broj logoraša koji su bili u šatorima. U tim događajima stradalo je petero djece i 400 šatora, bez navođenja broja drugih stradalih.¹⁹⁴ Na traženje Odbora Crvenog križa (ICRC) poslana su prve zalihe hrane ali one su stigle tek studenom 1942. godine.¹⁹⁵

Logor Melada – Molat imao je pet betonskih stražarnica bunkera, sa predviđenih 1200 mjesta za interniranje, međutim zabilježeno je skoro 2500 osoba. Prva skupina od 223 osobe stigla je u lipnju 1942. iz Zadra brodom *Ammiraglio Viotti*. Već u ljeto 1942. u logoru je najviše bilo rodbine i rođaka stvarnih i navodnih partizana, a najmanje političkih zatvorenika, što govori da je došlo do smjene zatvorenika.¹⁹⁶ U kolovozu 1942. u logoru je bilo 2337 osoba od

¹⁸⁸ Kovačić. *Kampor*, 101., 103.

¹⁸⁹ Ibid., 101.

¹⁹⁰ Ibid., 124.

¹⁹¹ Ibid., 116.

¹⁹² Ibid., 116.

¹⁹³ Ibid., 125. – 166., Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 541.-542.

¹⁹⁴ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 164.- 317.

¹⁹⁵ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 541.

¹⁹⁶ Ibid., 552.

čega 450 djece.¹⁹⁷ Broj tijekom 1943. opada, nakon prebacivanja 2000 interniraca u logor Le Fraschette di Alatri. Od ljeta se logor progresivno prazni puštanjem po 100 zatvorenika najviše žena i djece na slobodu. Tijekom cjelokupnog razdoblja djelovanja logora zbog raznih bolesti, ne higijene i ne ishranjenosti na Molatu je umrlo oko 1000¹⁹⁸ osoba, a oko 300 osoba je strijeljano.¹⁹⁹ Strijeljavanja su izvršena kao znak odmazde zbog partizanskih akcija na kopnu i moru a naredbu o strijeljanju je donosio prefekt Zadra, general Gaspero Barbera.²⁰⁰ Kroz logor je prošlo oko 10.000 do 30.000 osoba.²⁰¹

Iako je logor Monigo jedini od strane predstavnika Crvenog križa ocijenjen kao uzorni, životni uvjeti su bili neprihvatljivi, zbog loše odjeće i prenapučenosti. Kao i u druge logore tako su i u ovaj logor dolazili zarobljenici sa otoka Raba. U travnju 1943. logor je postao logor za prihvata zaštićenih interniraca. Najviše interniraca zabilježeno je u listopadu 1942. godine kada je bilo smješteno 3464 osoba.²⁰²

Logor Chiesanuova nije zaostajao za drugim talijanskim logorima pa je tako osim zidanih paviljona imao šatore, što je dovelo do pojave različitih bolesti zbog čega je oko 70 interniraca umrlo. U siječnju 1943. broj interniraca je narastao na 3410 od čega je najveći broj bio iz drugih logora od Zlatara, Raba do Gonarsa.²⁰³

Još jedan talijanski logor koji se prihvatio internirce sa Raba ali i iz privremeno raspuštenog Gonarsa i Chiesanuove je logor Renicci. Krajem prosinca u logoru je bilo 3950 interniraca.²⁰⁴ Situacija u logoru je bila kao i u drugima; nehigijenski uvjeti, bez vode, bez hrane, bez zdravstvene zaštite, a od toga je u logoru zabilježeno 160 umrlih²⁰⁵. Internirci su živjeli u šatorima što je pogodovalo širenju zaraznih bolesti kao dizenterije, pothranjenosti i gladovanja.²⁰⁶ Uvjeti su se počeli popravljati tek krajem siječnja 1943. godine zbog dopuštanja dolaska paketa u logor.²⁰⁷

Kako su u logor Renicci dolazili internirci sa Raba, tako su u logor Fraschette dolazili iz logora Molat. Prva grupa se brojala 90 žena i 164 maloljetnika²⁰⁸. Logor je mogao primiti

¹⁹⁷ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 552.

¹⁹⁸ Bepo Bašić. *Molat u Drugom svjetskom ratu*, 90.

¹⁹⁹ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 321., Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 553.

²⁰⁰ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 553.

²⁰¹ Grbelja. *Talijanski genocid u Dalmaciji*, 117.

²⁰² Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 302.

²⁰³ Ibid., 291.

²⁰⁴ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 454.

²⁰⁵ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 303.

²⁰⁶ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 454.

²⁰⁷ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 454.

²⁰⁸ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 222., Claudio Roselli, „Renicci, sono i giorni del ricordo 80 anni fa la chiusura del campo,“ *La nazionale*, 14 rujan 2023., <https://www.lanazione.it/arezzo/cronaca/renicci-sono-i-giorni-del-ricordo-80-anni-fa-la-chiusura-del-campo-a410d3c9>

2900 interniraca.²⁰⁹ U logoru su vladali nehigijenski uvjeti, barake su bile drvene sa otvorenom kanalizacijom. Liječnička pomoć nije bila dostatna za sve. Za razliku od Maltežana koji su bili pod zaštitom Ženevske konvencije²¹⁰ zarobljenicima s područja Jugoslavije pomoć je dostavljala katolička crkva.

Prvih 300 interniraca stiglo je sa Raba krajem veljače 1943. godine u logor Visco. Osim interniraca sa Raba u logoru su bili i logoraši iz logora Gonars, Monigo, Belgijske vojarne u Ljubljani, iz Rijeke odnosno logora Diaz te sa Prevlake.²¹¹ Za razliku od drugih logora život u ovome logoru je bio podnošljiv te je preminulo 23 osobe, zbog lošeg stanja u kojem su došli. U logoru nije umrlo ni jedno dijete, jer su imali medicinsku skrb kao i što su bili odvojeni od drugih. Djeca su u logoru mogla igrati te primati poduke od strane izabranih zatvorenica.

U tablici 1 vidimo kretanje broja interniranih osoba u talijanske logore.

Logor	1942	1943	1944
Rab ²¹²	198 srpanj 6577 prosinac	2232 lipanj 3296 srpanj	-
Molat - Melada	223 lipanj ²¹³ 2337 kolovoz ²¹⁴	-	-
Fraschette ²¹⁵	1204 listopad	4500 ljeto 2050 prosinac	1311 siječanj
Gonars ²¹⁶	878 ožujak 6396 rujan	2676 veljača 4503 travanj	-
Monigo ²¹⁷	507 srpanj 3464 listopad	3274 veljača 1623 rujan	-
Renicci ²¹⁸	1300 listopad	3865 veljača	-

²⁰⁹ Grbelja. *Talijanski genocid u Dalmaciji*, 137.-138.

²¹⁰ Ibid., 137.-138.

²¹¹ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 307.

²¹² Ibid., 318.

²¹³ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 552.

²¹⁴ Ibid., 552

²¹⁵ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 224.

²¹⁶ Ibid., 300.

²¹⁷ Ibid., 302.

²¹⁸ Ibid., 305.

	3950 prosinac	2857 lipanj 3888 srpanj 350 kolovoz	
Visco ²¹⁹	-	400 ožujak 3272 srpanj	-
Chiesanuova ²²⁰	1429 kolovoz 3039 prosinac	3404 veljača 2857 lipanj 3410 srpanj	-

Tablica 1. prikaz broja interniraca u određenom vremenskom razdoblju ²²¹

Logori u logorskom sustavu *Gospić – Velebit – Pag* imali su različitu evoluciju a posebno se izdvajaju dva podlogora Jadovno (pod zapovjedništvom Jurja Juce Rukavine, odnosno njihovog nasljednika Dragutina Pudića – Paralize) i Slana kojima je upravljao Maks Vjekoslav Luburić.²²² Smješten pokraj sela Jadovno udaljenog 6.5 km na 1200 metara nadmorske visine, na proplanku Čačić dolac, kako je već napisano bio je izoliran zbog čega je samo mali broj visokopozicioniranih ustaša znao za logor. Zatočenici su bili raspoređeni po nacionalnostima: posebno Židovi, posebno Srbi, a posebno malobrojni Hrvati.²²³ Logor Jadovno imalo je samo barake za stražu i čuvare a logoraši su spavali pod otvorenim mjestom, dok su u logoru u Gospiću bili u zgradi kaznionice Okružnog suda u Gospiću, te na željezničkoj postaji.²²⁴ U logorima Gospić i Jadovno su se provodila masovna ubijanja a strijeljane su bacali u jame kao na primjer u Šaranovu jamu, jamu na Grginom brigu te ostale jame na području oko logora.²²⁵ Logoraši iz Jadovna su u sredinom kolovoza 1941. njih 2123. dopremljeni u Jastrebarsko, Krušćicu i Jasenovac.²²⁶ Prema svjedočanstvima preživjelih logoraša ustaše su se okrutnije odnosile prema Srbima nego prema Židovima,²²⁷ a što je rezultat specifičnog dijela

²¹⁹ Ibid., 309.

²²⁰ Ibid., 293.

²²¹ Ibid. 294, i Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 552.

²²² Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 56., Peršen. *Ustaški logori*, 89.-90.

²²³ „Jadovno,“ Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu (CIEH) pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>

²²⁴ Peršen. *Ustaški logori*, 84.-90.

²²⁵ U raznim izvorima spominje se različit broj jama, Peršen u *Ustaški logori* (str. 84.-90.) spominje 18 jama dok Documenta spominje 32 jame., Više: „Jadovno 1941/2013,“ Documenta Centar za suočavanje s prošlošću, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://documenta.hr/novosti/jadovno-1941-2013>.,

²²⁶ „Jadovno 1941/2013,“ Documenta Centar za suočavanje s prošlošću, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://documenta.hr/novosti/jadovno-1941-2013>,

²²⁷ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 55.

ustaške ideologije.²²⁸ Sam logor u Gospiću bio je pod nadzorom Ureda III, tajne policije, odnosno Ustaške nadzorne službe (UNS), sa zapovjednikom Stjepanom Rubinićem koji je kasnije uhvaćen jer organizirao „neuspješnu evakuaciju“, odnosno masovna ubijanja.²²⁹ Točan popis zatvorenih i ubijenih ne postoji jer popisa nema a neki povjesničari govore o oko 3500 ubijenih, Židova, Srba, Hrvata i ostalih „nepoćudnih elemenata“, starih i mladih, djece i studenata.²³⁰ Međutim iz sačuvanih dokumenata NDH možemo rekonstruirati događaje odnosno naloge koji su postojali za slanje ljudi u logore.²³¹ Logoraši na Pagu su u početku bili smješteni na otvorenom, a kasnije kada su sagradili barake te se sele u njih. Sam logor je bio podijeljen na dva dijela, jedan za Židove a drugi za Srbe i Hrvate.²³² Nakon pogibije Babića u logor dolazi Luburić i tada počinju prva masovna ubijanja, u kojima osobno sudjeluje.²³³ Na Pagu je bilo oko 600 do 1000 Židova te prostor za oko 5000 Srba i Hrvata.²³⁴ U Metajni, ženskom logoru na Pagu kao i u muškom logoru Slana nasilje je bilo svakodnevno kao i ubijanje. U Metajni je zabilježeno sustavno silovanje žena od strane ustaške vojske često pod utjecajem alkohola i pred očima članova obitelji. Nakon silovanja žene su redovito ubijanje i bacane u more.²³⁵ Na Pagu su ustaše masovna ubijanja vršile na mjestu Furnaza kao i po špiljama na otoku, te na brodu pred kraj kolovoza uz odobrenje i šutnju talijanskih četa koje su bile u to vrijeme na otoku Pagu.²³⁶ Kako bi spriječili oslobađanje preostalih logoraša UNS-a je naredila raspuštanje logora i prebacivanje na kopno. U panici i povlačenju s otoka ustaše su ubijali logoraše a jedan od istaknutijih sudionika zločina je bio i fratar (don) Ljubo Magaš iz Barbata, kao i svećenik Krsto Jelinić iz Zadra i Martin Maraš.²³⁷

Logor geto Tenja kako je navedeno osnovan je odlukom Župskog redarstva Osijek početkom 1942. radi izoliranja Židova u posebno mjesto. Geto u početku nije imao zaštitu, do dolaska Vinkovačkog šefa ustaške policije Ivana Tolja, kao i poručnika Mirka Appelta i Ljudevita Čapića za zapovjednika u lipnju 1942. godine logor se ograđuje bodljikavom žicom, što ga na području NDH čini najvećim getom.²³⁸ U getu je u jednom trenutku bilo oko 3000

²²⁸ Goldstein. *Jasenovac*, 45.

²²⁹ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 55.

²³⁰ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 56., Peršen. *Ustaški logori*, 82.-83.

²³¹ Peršen. *Ustaški logori*, 82.

²³² Ibid., 95.

²³³ Ibid., 96.

²³⁴ „Jadovno 1941/2013,“ Documenta Centar za suočavanje s prošlošću, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://documenta.hr/novosti/jadovno-1941-2013>,

²³⁵ „Jadovno,“ Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu (CIEH) pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>, „Jadovno 1941/2013,“ Documenta Centar za suočavanje s prošlošću, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://documenta.hr/novosti/jadovno-1941-2013>,

²³⁶ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 57.-58.

²³⁷ Ibid., 58.

²³⁸ Deverić i Fumić. *Hrvatska u logoru*, 35.-36.

Židova (a istovremeno je u Osijeku živjelo oko 2500 Židova), od kojih je oko 1000 deportirano u koncentracijski logor Auschwitz (njem. Konzentrationslager Auschwitz, KL Auschwitz) sredinom kolovoza 1942., od čega oko 600 malodobne djece, te ovim činom Tenja postaje tranzitni logor za Židove iz Osijeka, Rume, Šida, Orahovice, Našica, Đakova, Vukovara i Valpova i drugih krajeva.²³⁹ Hinko Picilli odvodio je dio Židova u Ciglanu, Jasenovac III, pod izgovorom za rad, od čega je dio doista i radio u Kožari a dio je likvidiran. U samom logoru, odnosno getu nije bilo masovnih likvidacija, za razliku od drugih geta i logora ali je 3000 Židova ubijeno u Jasenovcu i u Auschwitzu.²⁴⁰ Iz Tenje su krenula dva transporta. Jedan transport je krenuo 15. kolovoza 1942. sa oko 1000 Židova, a drugi je krenuo par dana kasnije točnije 22. kolovoza 1942., sa preko 1000 Židova, ujedno i posljednji, nakon čega se Tenja rasformirala. Dio logoraša iz posljednja dva vagona odvojena su prema Jasenovcu gdje su svi likvidirani.²⁴¹

Zatvorenici Jasenovca *I* i *II*, su službeno radili na regulaciji toka rijeka i pritoka za Ravnateljstvo melioracijskih i regulacijskih radova.²⁴² Krajem kolovoza odnosno početkom rujna 1941. u logor su počeli dolaziti prve grupe iz sustava logora Gospić – Velebit – Pag. Pretpostavlja se da su kroz oba logora prošla 4000 do 5000 logoraša, a u određenim trenucima u logorima je bilo do 2500 logoraša, najviše Židova, Srba Hrvata, Bošnjaka, te drugih koje je ustaški režim smatrao nepoželjnim.²⁴³ Kao i drugim već opisanim logorima zatvorenici su morali predati sve dragocjenosti, a u prenapučenim logorima su spavali i po podovima. Radili su svaki dan od jutra do večeri na izgradnji nasipa uz Savu, Veliki Strug i Lonju. Zatvorenici koji bi uzeli nedopuštenu pauzu bili bi suočeni s batinama ali i strijeljanjem. Patili su od pothranjenosti, neadekvatnih sanitarnih uvjeta, raznih bolesti i iscrpljenosti.²⁴⁴ Jesen 1941. kao jedna od najhladnijih odnijela je više života. Zbog hladnoće i nedostatka hrane izbila je pobuna u Krapju koju je Pokretni prijeki sud pod vodstvom Ivana Vignjevića ugušena strijeljanjem oko 100 zatvorenika. Po Luburićevom naređenju raspušteni su logori a preostali su prešli u dva kilometara udaljeni Jasenovac III Ciglanu, sredinom studenog 1941, po velikoj kiši.²⁴⁵ Logor Jasenovac III, Radna služba Ustaške obrane sabirni logor br. III, odnosno Ciglanu okruživao

²³⁹ Kovačić. *Kampor*, 249. – 252., Goldstein, *Jasenovac*, 713.-714.

²⁴⁰ Deverić i Fumić. *Hrvatska u logoru*, 35.-36., Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 76.

²⁴¹ Više: Zlata Živaković-Kerže. „Od židovskog naselja u Tenji do sabirnog logora.“ *Scrinia Slavonica* 6, br. 1 (2006): 497-514. <https://hrcak.srce.hr/7532>., 509.-512., Rajka Bućin. „Transport upućen u Auschwitz iz Vinkovaca u kolovozu 1942. i sudbina srijemskih i bijeljinskih Židova za vrijeme Drugoga svjetskog rata,“ *Časopis za suvremenu povijest* 53, br. 2 (2021): 611-659. <https://doi.org/10.22586/esp.v53i2.13693>

²⁴² Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 58.-60.

²⁴³ Ibid., 59.

²⁴⁴ Ibid., 60.

²⁴⁵ Ibid., 60.

zid s bodljikavom žicom i sa stražarnicama te sa rijekom Savom. Do logora je bila cestovna i željeznička infrastruktura.²⁴⁶ Glavni zapovjednik logora je bio Vjekoslav Maks Luburić a ostali zapovjednici su bili Jozo Matijević, Ivica Matković, Miroslav Filipović-Majstorović, Ivica Brkljačić, i Dinko Šakić. Prvi je zapovjednik je bio Ljubo Miloš. Prvi capo²⁴⁷ je bio Bruno Diamanstein a naslijedio ga je Ladislav Wiener.²⁴⁸ 4M odnosno Miloš – Matković – Maks – Majstorović predstavljaju glavne i najgore zapovjednike.²⁴⁹ Prvi zatvorenici njih 1500 stigli su u Jasenovac III tijekom listopada 1941. iz logora Kraplje i Bročica. Prvi zatvorenici logora Kraplje i Bročica bili su logoraši iz sustava Gospić – Velebit – Pag te se zbog toga sustav logora Jasenovac može smatrati nasljednikom sustava Gospić – Velebit – Pag, ali se može pratiti kontinuitet ali i usavršavanje logora i zločina.²⁵⁰ Iz logora Kraplje i Bročica logoraši su preseljeni u Ciglanu i Kožaru. Od oko 3000-4000 u Jasenovac III ih je stiglo 1500, a ostali su strijeljani i ostavljeni da umru u napuštenim logorima. Dolaskom u Jasenovac III dio logoraša je upućen u Ciglanu a dio je odmah strijeljan ili su umrli od gladi i iznemoglosti. Zbog različitog tempa dolaska, odlaska, ubijanja ne može s sigurnošću reći koliko je prošlo logoraša kroz Ciglanu.²⁵¹

Prva masovna ubijanja u logoru počela su tijekom zime 1941. godine da je Luburić naredio „preseljenje“ 500 zatvorenika u Đakovo. Svih 500 je ubijeno na mjestima *Zvonara* (skladište unutar logora) i *Gradina* (mjesto gdje su odvođeni i bacani u jame, u ukupno 127 masovnih grobnica, danas na prostoru Bosne i Hercegovine), a osim na ta dva mjesta, likvidacije su vršene i u mjestu Uštice (u ukupno 21 masovnom grobnicom) gdje je bio *Ciganski logor*.²⁵² U siječnju 1942. u Jasenovac je stigla prva veća grupa od 1500 zagrebačkih Židova, a potkraj kolovoza i početkom rujna 1942. u Jasenovac je dovezeno oko 6000 osoba razne nacionalnosti i vjeroispovijesti, te je zadnja velika grupa Židova od 1500 njih, stigla je u Jasenovac u siječnju 1943.godine.²⁵³ Tijekom svibnja i lipnja 1942. u logor dolazi najmanje 10000 Roma od kojih je većina ubijena odmah ili su umrli od gladi. U lipnju i srpnju iste godine

²⁴⁶ Ibid., 61.

²⁴⁷ Kapo - zatvorenici koje je uprava logora prisilila da služe kao „zamjenski“ stražari. Zapravo, biti Kapo je na granici između suradnika, počinitelja i žrtve. Konrad Kwiet, „Kapos: collaborators, perpetrators or victims?“, *Sydney Jewish Museum*, 20. svibanj 2021., [Kapos: collaborators, perpetrators or victims? - Sydney Jewish Museum](https://www.sjewishmuseum.org.au/kapos-collaborators-perpetrators-or-victims/)

²⁴⁸ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 61.

²⁴⁹ Goldstein. *Jasenovac*, 385.

²⁵⁰ „Jadovno“, Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu (CIEH) pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>, „Jadovno 1941/2013“, Documenta Centar za suočavanje s prošlošću, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://documenta.hr/novosti/jadovno-1941-2013>,

²⁵¹ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 61.

²⁵² Pleša. *Logorski sustav*, 44.

²⁵³ Goldstein. *Jasenovac*, 506., 516.

dolaze i Židovske žene i djece njih oko 2400 do 3200 iz logora Đakovo, da bi srpnju i kolovozu nakon ofenzive na Kozari došlo dodatnih 10000 srpskih civila.²⁵⁴ Nakon toga dolazi do smanjenja broja dolazaka u logor a neki logoraši i napuštaju logor prebacivanjem u Auschwitz. U prosjeku je oko 3000 do 4000 logoraša uvijek bilo kako bi bili dostupni za rad.²⁵⁵ Zadnja grupa od 600 logoraša iz Jasenovca deportirana je u Reich 18. veljače 1945. godine.²⁵⁶ Logoraši koji nisu deportirani u druge logore ubijeni su masovnim ubijanjima na područjima Limani, Granik i Donja Gradina, te to dovelo do toga da je najmanje 83.145 ljudi izgubilo život.²⁵⁷

Logor Stara Gradiška bio je namijenjen prvenstveno za smještaj žene i djece po političkoj i rasnoj osnovi. Žene su bile smještene u dio zatvora Kula te su bile odvojene od muškaraca. Zatvorenici koji su bili prije u zatvoru preseljeni su u Hrvatsku Mitrovicu (danas Sremska Mitrovica).²⁵⁸ Prvi zapovjednik je bio Ante Vrban a zamjenik Dinko Šakić.²⁵⁹

Kako smo vidjeli u opisima logora stradanje tijekom rata nije bilo isto po intenzitetu pa je tako npr. u drugoj godini rata stradalo 60.53% Židova u Jasenovcu a u zadnjoj godini rata 7.97% ubijenih.²⁶⁰ Iz priložene tablice ²⁶¹ vidi se razlika u broju stradalih po godinama, što znači da je dolazilo do određenog rasta odnosno pada nasilja u logorskom sustavu Jasenovac.

Jasenovac	1941	1942	1943	1944	1945
Srbi	7.638 - 8.015	53.969 - 56.793	4.689 - 4.933	7.862 - 8.270	2.834 - 2.981
Židovi	3.815 - 4.026	12.067 - 12.738	895 - 944	497 - 526	725 - 766
Romi	3.199 - 3.527	13.475 - 14.999	351 - 390	929 - 1.032	47 - 52
Hrvati	820 - 893	1.744 - 1.842	515 - 559	1.157 - 1.240	1.765 - 1.866
Muslimani	143 - 165	296 - 341	168 - 194	378 - 436	316 - 364

²⁵⁴ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 61.

²⁵⁵ Ibid., 61.

²⁵⁶ Goldstein. *Jasenovac*, 723.

²⁵⁷ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 61.

²⁵⁸ Ibid., 64.

²⁵⁹ Ibid., 64.

²⁶⁰ Dragan Cvetković, „Holokaust u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj - numeričko određenje“. *Istorija 20. veka*, 29 (1): (2011.): 163–82 DOI: 10.29362/ist20veka.2011.1.eve.163-182., 170.

²⁶¹ Ibid., 175.

Ostali, nepoznato	386– 454	1.334 – 1.448	– 151– 156	78 - 85	51 – 56
----------------------	----------	------------------	------------	---------	---------

Tablica 2. prikaz broja stradalih logoraša po godinama.²⁶²

Prvi val uhićenja koji je trajao od travnja 1941. do proljeća 1942., zahvatio je ne samo Židove koji su došli u tadašnju Kraljevinu Jugoslaviju iz zemalja koje su nacisti zauzeli, nego i druge kao npr. Rome, Srbe i ostale. Prva masovna uhićenja Židova počinje od srpnja 1941. godine. Ovdje valja istaknuti da su do kolovoza 1942. Židovi deportirani isključivo u logore pod upravom NDH, a od kolovoza 1942., nakon direktive Glavne uprave za sigurnost Reicha – Referat IV B4, deportacije se vrše i u nacističke logore smrti.²⁶³ Oko 5000 Židova deportirano u Auschwitz u 8. mj. 1942, i onda oko 2000 tokom 1943.²⁶⁴

Nakon te racije gdje je uhvaćeno preko 1000 Židova dolazi do smirivanja situacije sve do svibnja 1943. kada je samo u Zagrebu uhvaćeno oko 1700 Židova.²⁶⁵ Povratkom Maksa Luburića krajem 1942. te kapitulacijom Italije u rujnu 1943. Jasenovački logorski sustav se proširuje što dovodi do dolaska novih zatvorenika sa talijanskih okupiranih područja.²⁶⁶

Sam život u logoru Jasenovac je bio užasan, zatvorenici su patili od kronične pothranjenosti, nedostatka sanitarnih i higijenskih uvjeta, raznih bolesti i iscrpljenosti ali i čestih zlostavljanja od strane stražara. Poboljšanje uvjeta bilo je samo tijekom posjeta Međunarodne komisije crvenog križa ICRC, početkom 1942. godine i tijekom lipnja 1944. godine. Cijeli prostor logora je bio očišćen, obroci poboljšani te su dobili nove krevete za logorsku bolnicu. U svoj toj predstavi ustaše su prave bolesnike i iznemogle logoraše ubijali.²⁶⁷ Za razliku od Ciglane u Kožari nije bilo masovnog ubijanja ljudi, jer su bili potrebni za izradu kožne galanterije za vojsku. Jasenovac V odnosno Stara Gradiška nije bio orijentiran prema određenom spolu ili prema vjeri i rasi već su tu zatvarani svi od Hrvata, Srba, Roma do Židova, od djece do starih ljudi, od političara, svećenika do radnika i seljaka. Iz Kule se dolazilo do groblja gdje su žrtve odvođene na stratišta na Savu, Mlaku, Jablanicu, Uskočke šume i

²⁶² Ibid., 175.

²⁶³ Lengel-Krizman. *Logori za Židove*, 96.

²⁶⁴ Bućin. Transport upućen u Auschwitz iz Vinkovaca u kolovozu 1942. i sudbina srijemskih i bijeljinskih Židova za vrijeme Drugoga svjetskog rata. 611-659., Marušić, Marija. "Nezavisna Država Hrvatska i progoni Židova." Diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, 2020. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:120:617754.46>, prema Jozo Tomasevich. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, (Zagreb: EPH Novi Liber, 2010).

²⁶⁵ Lengel-Krizman. *Logori za Židove*, 96.

²⁶⁶ Goldstein. *Jasenovac*, 712.-713.

²⁶⁷ Megargee (*ur.*). *Encyclopedia*. 62.

Međustrugove. Za Jasenovački sustav je Ljubo Miloš izjavio da je u logoru uvijek bilo oko 5 000 ljudi²⁶⁸ a da je ubijeno preko 100 000 ljudi, dok je sam ubio nekoliko stotina.²⁶⁹

Ženski logor *Loborgrad* prvu skupinu od 1370 Židovki i Srpkinja sa djecom koja je stigla iz logora Krušćice prima 6. listopada 1941. godine.²⁷⁰ Hladnoća, glad i bolest, zlostavljanje uzrokovali su smrt oko 200 logorašica. Sredinom 1942. uslijedio je novi val uhićenje, da bi ubrzo nakon toga logor bio raspušten tijekom listopada 1942. nakon što su sve, 900 zatvorenice odvezene u Auschwitz gdje su sve ubijene ili su umrle, a iz samog *Loborgrada* spašene su dvije žene od njih 1300.²⁷¹ Zahvaljujući Dijani Budisavljević spašeno je 11 djece iz logora Gornja Rijeka kod Križevaca odnosno iz „Dječjeg doma za izbjegličku djecu“, kako mu je bio službeni naziv. Iako je logor raspušten sredinom 1942. godine, u lipnju u logor dolazi nova grupa djece te je do srpnja u logoru je oko 400 djece. Upravu je preuzela ustaška mladež, koja se nije znala nositi s djecom pokazuje te dolazi do izbijanja tifusa, što dovodi do toga da je osoblje pobjeglo a djeca su ostala sama. Spašeno je zahvaljujući Crvenom križu dio djece a oko 140 djece je umrlo u agoniji. Logor je definitivno prestao postojati 14. kolovoza 1942. godine, kada su preživjela djeca preseljena u logor Jastrebarsko.²⁷² Logor Jastrebarsko također djeluje kratko od srpnja do studenog 1942. godine. Sestra Berta Pulherija se loše odnosila prema djeci kao i prema medicinskom osoblju. Prvi transport od 650 srpske djece stigao je iz logora Stara Gradiška u srpnju 1942. godine. U logoru je bilo 3166 srpske djece od čega je 54 djece umrlo.²⁷³ Dio djece, oko 2000 preseljen je u logor Rijeka kod Jastrebarskog. Uvjeti u ovom logoru bili su teški što je rezultiralo smrću oko 450 djece. U kolovozu 1942. logor je oslobođen od strane partizana te je 587 smješteno po kućama Žumberka. 312 djece ustaše su ponovno u ofenzivi pronašle i vratili u logore Samobor i u Zagreb.

²⁶⁸ Pleša. *Logorski sustav*, 42.

²⁶⁹ Stole Janković, „Izdajice i ratni zločinci“, Jugoexport, Beograd, 1976., 1 sat, 18 min., https://www.youtube.com/watch?v=y4PhKwQcRtY&ab_channel=YU0Laki%2FJugoslovenskipartizani. 1:06:06 – 1:07:18.

²⁷⁰ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 71.

²⁷¹ Pleša. *Logorski sustav*, 35., Deverić i Fumić. *Hrvatska u logoru*, 77. Živaković-Kerže. *Od židovskog naselja u Tenji do sabirnog logora*, 512.

²⁷² Deverić i Fumić. *Hrvatska u logoru*, 79.

²⁷³ Deverić i Fumić. *Hrvatska u logoru*, 80.

6. DESTRUKCIJA I SKRIVANJE DOKAZA

Prvi logori koji su se počeli zatvarati su bili logori na području Italije i na okupiranom području. Većina logora je zatvorena tijekom rujna 1943. godine. Neki od njih kao logor Gonars i Frascette je potpuno raspušten jer Nijemci nisu bili zainteresirani za njih. Internirci iz toga logora i drugih logora koji su došli pod Njemački utjecaj su otišli u partizanske brigade, po raznim mjestima odnosno oni najstariji i najslabiji su ostali u logoru. Logor Monigo su 9. rujna 1943. oslobodili članovi Osvobodilne fronte (dalje: OF)²⁷⁴. Logor napušten od strane talijanske vojske 9. rujna 1943. je logor Molat ali i Renicci, koji su odbili čuvati logor.²⁷⁵ Jedini logor od navedenih koji je pripao Nijemcima je logor Chiesanuova koji je okupiran 10. rujna. Nijemci su zatvorenike iz logora prebacili u Zagreb gdje je jedna skupina puštena na slobodu, a jedna se pridružila slovenskim partizanima.²⁷⁶ Nijemci su također od 3000 slavenskih interniraca uhvatili njih 700 te ih vratili u logor Renicci. Padom Mussolinije vlade u Renicci su došli internirani sa otoka Ustica, Pozna i Ventotene. Prelaskom logora u pod upravu RSI-a logor postaje politički logor. Logor Visco je oslobođen na nagovor Katoličke crkve i biskupa Carla Margottia Supersloda te je tom prilikom oslobođeno 1000 interniraca tijekom kolovoza i rujna 1943. po izgovorom popravljjanja pruge prema Gorici/Goriziji. Ostali zarobljenici njih oko 3000 podijelili su se u grupe te krenuli prema slovenskoj partizanskoj zoni. U tom povlačenju iz logora do zone bili su manji okršaji sa Nijemcima i Talijanima, gdje su neki izgubili živote kao i što je prelazak preko rijeke Soče odnio živote.²⁷⁷

Logor Rab na anektiranom području oslobođen je od strane OF-a 17. rujna kada je i Cuiuli izvršio samoubojstvo. Inače preživjeli su Cuiulia kao i poručnika Ciseli (Cozelli) potalijančenog Slovenca ocijenili kao najgorim u logoru dok je među boljima bio Ferruglio Brentel i kapelan Aurelio Pucchio.²⁷⁸

²⁷⁴ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 302., Oslobodilačka fronta slovenskog naroda, (OF), politička organizacija i masovni antifašistički pokret u Sloveniji 1941–45. osnovan na poticaj KP Slovenije u Ljubljani 26. IV. 1941. Okupljala je komuniste, kršćanske socijaliste, demokratske sokolaše, skupinu izvanstranačkih kulturnih djelatnika i druge antifašističke skupine na programu borbe protiv okupatora, ujedinjenja svih Slovenaca, „Osvobodilna fronta“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.enciklopedija.hr/clanak/osvobodilna-fronta>

²⁷⁵ Megargee (ur.). *Encyclopedia*, 454.

²⁷⁶ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 293., Megargee (ur.). *Encyclopedia*, 416.

²⁷⁷ Megargee (ur.). *Encyclopedia*, 476.-477.

²⁷⁸ Kovačić. *Kampor*, 167.- 180.

Ustaški logorski sustav počeo se urušavati približavanjem kraja rata, dok su talijanski logori jednostavno napušteni ili su prešli u nadležnost ustaša i nacista. Logorski sustav Gospić – Velebit – Pag rasformiran je tijekom kolovoza 1941. kada je NDH teritorij prepustila Italiji. Tijekom evakuacije ubijeno je oko tisuću logoraša.²⁷⁹ Preživjeli logoraši su prebaciti u logore Kruščica kod Viteza u BiH, te Jastrebarsko kod Karlovca. Dolaskom Talijana na Pag oni su izvršili pretraživanje terena te su otkrili masovnu grobnicu sa 791 žrtvom, od toga 91 djetetom, te sa dodatnih 76 tijela na drugim lokacijama po otoku Pagu.²⁸⁰ U cijelom sustavu logora ubijeno je od oko 24 000 ljudi, do 43.000.²⁸¹

Prvi proboj u Jasenovcu je bio tijekom 1943. uz pomoć NOV PO i upravitelja ustaške bolnice dr. Marina Jurčevića²⁸² kada je pobjegla grupa od 25 logoraša.²⁸³ Luburić je uz pomoć Dominika Hinka Piccillija i Dinka Šakića te Dragutina Pudića Paralize organizirao prikriivanje dokaza spaljivanjem leševa i kosti ubijenih po uzoru na njemački način uništavanja dokaza iz npr. logora Chelmmo, Jajincima kod Beograda i drugih mjesta.²⁸⁴ Na području Jasenovačkog kompleksa u Donjoj Gradini ustaše su oformile radne grupe s Majstorović-Filipović na čelu, ciljem otkopavanja prethodnih grobnica i spaljivanjem leševa na lomačama pomoću nafte i koksa.²⁸⁵ Pri kraju rata logorašice su ubijene tijekom povlačenja ustaša 21. travnja 1945. 1. svibnja je logor napušten.²⁸⁶ Zadnji proboj iz Jasenovca III dogodio se 22. travnja 1945. godine kada su neki od logoraša uspjeli svladati stražare, a od 600 logoraša koji su sudjelovali u proboju 70-80 ih je uspjelo pobjeći, od ukupno oko 1200 logoraša i 700 logorašica koliko ih je tada bilo u logoru. Oni koji nisu uspjeli pobjeći stražari su strijeljali a Ciglanu su sraznili za zemljom početkom 1945. godine, (slika 8) po naredbi Luburića.²⁸⁷ Jasenovca V oslobođen je od partizana 23. travnja 1945. godine.²⁸⁸

²⁷⁹ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 54.

²⁸⁰ Ibid., 58., Peršen. *Ustaški logori*, 101.

²⁸¹ Pleša. *Logorski sustav*, 30 – 31., Peršen. *Ustaški logori*, 94

²⁸² Ubijen je zajedno s ženom i djecom 1944. Vidi: Goldstein, Slavko i Goldstein, Ivo. *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. (Zagreb: Novi Liber, 2011)., te Nataša Mataušić. *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*. (Zagreb: Jesenski i Turk, 2003.),

²⁸³ Pleša. *Logorski sustav*, 44.

²⁸⁴ Goldstein. *Jasenovac*, 727.

²⁸⁵ Više: Dejan Motl i Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni; Knjiga o posljednim Jasenovačkim Logorašima* (Jasenovac-Zagreb: Javna ustanova Spomen – područje Jasenovac, 2015). 103., Lovro Kralj, Emil Kjerete, „Nepodnošljiva lakoća distorzije Holokausta i genocida u hrvatskom javnom prostoru“ *Faktograf*, 23 kolovoza, 2021., <https://faktograf.hr/2021/08/23/nepodnosljiva-lakoca-distorzije-holokausta-i-genocida-u-hrvatskom-javnom-prostoru/>

²⁸⁶ Pleša. *Logorski sustav*, 45.

²⁸⁷ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 62., Goldstein, *Jasenovac*, 723., 732.

²⁸⁸ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 65.

Slika 8. uništeni logor Jasenovac. Izvor: Antifašistički vjesnik. (2024.) Proboj logoraša iz Jasenovca. <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/4/22/185/> Pristupljeno 16. 09. 2024.

7. BROJ ŽRTAVA

U kontekstu ustaških i talijanskih logora, uništavanje dokaza o zločinima bilo je uobičajena praksa. Ustaše su nastojale prikriti masovna pogubljenja i tragove zločina u logorima, uništavajući dokumentaciju, spaljujući tijela i zatrpavajući masovna groblja. Talijanske vlasti također su pokušavale zataškati svoje zločine, uništavajući arhive i sprječavajući istragu. Brojke žrtava u ustaškim i talijanskim logorima su i dalje predmet istraživanja. Procjene se kreću od nekoliko stotina tisuća do preko milijun ljudi za ustaške logore, i od desetina tisuća do nekoliko stotina tisuća za talijanske logore. Točne brojke teško je odrediti zbog razloga koji su navedeni. Uništavanje dokaza i nesigurnost oko broja žrtava otežavaju usporedno kvantificiranje žrtava u oba sustava logora. No, u kontekstu Holokausta i drugih ratnih zločina, važno je naglasiti da su i ustaški i talijanski logori bili mjesta masovnih zločina i stradanja velikog broja ljudi. Na primjeru Židova kojih je na početku rata bilo oko 40 000 kraj rata dočekalo je njih 9 000 i to najviše onih koji su otišli u partizanske redove (oko 7

000).²⁸⁹ Prema glavnom statističaru SS-a dr. Richardu Korherru, od ukupnog broja Židova u NDH u Auschwitz je deportirano 4972 Židova u kolovozu 1942, dok su ostali nestali u Jasenovcu.²⁹⁰ Prema „Žrtve rata 1941 – 1945.“ broj stradalih Židova je oko 29.092 – 30.899, od toga u Jasenovcu je stradalo oko 17.926 – 19.076, a najviše ih je iz bilo rodnom iz Slavonije njih 13.607 – 14.453.²⁹¹ Prema JUSP poimenično je navedeno 13116 ubijenih Židova u Jasenovcu.²⁹² Pitanje broja žrtva, danas 83. godine od uspostave NDH i anektiranja od strane Italije je teško odrediti zbog više razloga. Jedan od razloga je što nisu sve žrtve popisane prilikom ulaska u mjesta internacije i logore, što su popisi uništeni prilikom povlačenja i uništavanja dokaza te zbog uništavanja ljudskih ostataka. U Središnjem državnom arhivu u Rimu postoji oko 20.000 dosjea, Crveni Križ navodi oko 100.000 osoba, a primjer iz Ljubljanske pokrajine navodi od 25.000 do 67.230 interniranih, dok general Roatta navodi precizno 17.369 interniraca.²⁹³

Pitanje broja interniraca kao npr. na Rabu također predstavlja problem jer većina nije popisana već se navedeno samo spol i dob osobe, tako da imamo različite brojke. Prema jednoj procjeni do rujna 1943. živote je izgubilo 1433²⁹⁴ osoba koliko ih je sahranjeno na groblju u Kamporu, međutim biskup Srebrić govori o više od 4500 umrlih, dok Fran Potočnik govori o 1009 registrirana ukopa, dok profesor Božidar Jezernik navodi 1175 umrlih²⁹⁵. Supersloda navodi da su umrla 502 zarobljenika do prosinca 1942.²⁹⁶ U svakom slučaju logor Rab je u odnosu na broj zatvorenika i broj umrlih imao isti broj odnosa umrlih kao i u Buchenwaldu.²⁹⁷ U Campo 1 bilo je oko 4000 Slovenaca, u Campo 2 bilo je oko 570 Židova s otoka Brača i Hvara te oko 1200 iz logora Crikvenice / Kraljevice, u Campo 3 koji je također ispražnjen bilo je smješteno oko 750 Židova sa Dubrovačkog područja.²⁹⁸ Židovi su u logorima formirali svoj samoupravni odbor, kuhinju, knjižnicu i školu za djecu, što je smanjilo uplitanje talijanske vojske u logorski život.²⁹⁹ Ukupni broj Židova na Rabu je bio oko 2400 – 3500 osoba, od toga

²⁸⁹ Pleša. *Logorski sustav*, 11.

²⁹⁰ Goldstein. *Jasenovac*, 514.

²⁹¹ Cvetković. *Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac*, 111.- 112.

²⁹² Vidi: „Poimenični popis žrtava,“ Javna ustanova spomen – područje Jasenovac, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>.

²⁹³ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 83.-93.

²⁹⁴ Dragan Malnar, „Čabarske žrtve fašizma“. *Poučavanje povijesti 1, br. 2* (2022): 126-129. <https://hrcak.srce.hr/299583>, 88., Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 542.

²⁹⁵ Jezernik. *Struggle for survival*, 332.

²⁹⁶ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 542.

²⁹⁷ Capogreco. *Mussolinijevi logori*, 164.- 318.

²⁹⁸ Grbelja. *Talijanski genocid*, 310. – 311.

²⁹⁹ Megargee (ur.). *Encyclopedia*. 542.

15% djece mlađe od 15 godina.³⁰⁰ Preostali Židovi nakon kapitulacije Italije njih 250 prebacito je u logore San Sabba a kasnije u Auschwitz, dok su ostali prešli na otok Vis pa u Italiju u Bari.

Na primjeru logora Jasenovac broj je teško odrediti jer svaka politička opcija koristi određene brojke od 60 000 pa i preko 1 400 000 ubijenih.³⁰¹ Na Internet stranici *JUSP Jasenovac* stoji poimenični popis od 83 145 žrtava od toga 20 101 djece mlađe od četrnaest godina, Srba 47 627, Roma 16 173 i Židova 13 116. Na popisu se nalazi i 4 255 Hrvata.³⁰² Prema podacima „Žrtve rata 1941.-1945.“ U Jasenovcu je stradalo 62,98% Srba, odnosno između 77.011 – 81.950., Židova 14.66% odnosno 17.926 – 19.076, Rima 15,47% odnosno 18.916 – 20.129 od ukupnog broja stradalih u Jasenovcu koji se procjenjuje na veću brojku broj između 122.279 - 130.120 osoba tj., 24,53% od cjelokupne populacije prema popisu iz 1931. godine na području NDH.³⁰³ Ako se gleda po području odakle dolazi najviše žrtava to su Slavonija sa 30.60% stradalih i Bosanska Krajina (smještena oko tri najveće rijeke: Una, Sana i Vrbas, od gradovima Bihaća i Velike Kladuše do Jajca i Usore kod Doboja) sa 25.13% stradalih u Jasenovcu.³⁰⁴ Prema istraživaču Draganu Cvetkoviću na teritoriju NDH stradanje civila je bilo izraženije pa je tako stradalo od ukupnog broja stradalih civila: „66,48% Srba (331.735 do 352.344), 10,20% Hrvata (50.898 do 54.060), 7,77% Muslimana (38.772 do 41.181), 5,83% Jevreja (29.092 do 30.899), 4,86% Roma (24.251 do 25.758), 1,26% ostalih nacionalnosti (6.287 do 6.678) i 3,60% neutvrđenih nacionalnosti (17.964 do 19.080)“, odnosno ukupno između 499.000 i 530.000.³⁰⁵

Što se tiče stradanja djece od 7000 iz Jasenovca spašeno je oko 3500 djece dok su ostali umrli od gladi, bolesti ili su ubijeni, a prema riječima Ante Vrbana ubijani su sa ciklonom.³⁰⁶ Točan broj ubijene djece teško je utvrditi, jer samo u logoru *Sisak* bilo je oko 7000 zatvorene djece.³⁰⁷ Diana Budisavljević r. Obexer, spasila je oko 7 000 djece sa područja Korduna i Kozare.³⁰⁸ Povjesničar Ivo Goldstein navodi, pozivajući se na statistiku da je 12.263

³⁰⁰ Kečkemet. *Židovski sabirni logori*, 128.

³⁰¹ Pleša. *Logorski sustav*, 50.

³⁰² Vidi: „Poimenični popis žrtava,“ Javna ustanova spomen – područje Jasenovac, pristupljeno 16. 9. 2024, sa <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>.

³⁰³ Cvetković. *Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac*, 100.-103.

³⁰⁴ Ibid., 101.

³⁰⁵ Ibid., 99.

³⁰⁶ Pleša. *Logorski sustav*, 47., Goldstein. *Jasenovac*, 564.

³⁰⁷ Pleša. *Logorski sustav*, 47.

³⁰⁸ Gordana Knežević, „Dianina lista, priča o najvećoj operaciji spašavanja djece u drugom svjetskom ratu“, Radio Slobodna Europa, 2018., <https://www.slobodnaevropa.org/a/29029986.html#chapter-0>

djece mlađe od petnaest godina ostalo u Jasenovcu III i Staroj Gradiški, gdje su osnovali i dječji logor.³⁰⁹ U Loborgradu koji je konačno rasformiran u studenom 1942. godine, od 3166 srpske djece spašeno je 1637 djece posvojenjem.³¹⁰

³⁰⁹ Goldstein. *Jasenovac*, 558.-560.

³¹⁰ Deverić i Fumić. *Hrvatska u logoru*, 80.

Zaključak

Iako su NDH i fašistička Italija prestali postojati prije skoro 80 godina, interes za njihovu povijest je i dalje veliki. Ideje o ostvarenju ustaškog cilja stvaranja homogene Hrvatske i talijanskog cilja stvaranje *piccolo spazia*, odnosno malog svijeta, homogene Italije, počeli su i prije početka rata, prije prvog ispaljenog metka 6. travnja 1941. godine. Po pitanju neprijatelja ova dva režima su se razlikovali, tako su Talijanski glavni neprijatelji bili Slaveni, dok su glavni neprijatelji ustaškoj vlasti bili Srbi. Zajednički neprijatelji su im bili isti: Židovi, antifašisti, komunisti i Romi, te svi ostali koji su se protivili novom poretku.

Nasilje u Italiji javlja kao urbano nasilje ograničeno samo na područje Milana, da bi se kasnije proširilo na područje cijele Italije i anektiranih područja, gdje je od verbalnog i fizičkog nasilja došlo do masovnih ubijanja i genocida. Nasilje na talijanskom sjeveru i jugu te u talijanskim kolonijama nije bilo isto. Pa tako dok se sjever bavio s Slavenima, jug se bavio s sitnim prijestupima, kao opijanje, vrijeđanje, krađe i slično, a u kolonijama sa intelektualcima, vođama zajednica, pobunjenicima te nomadskim i polunomadskim stanovništvom. Nasilje od strane Ustaša može pratiti od Velebitskog ustanka preko ubojstva Kralja do dolaska na vlast kao terorističke akcije. Nasilje u NDH eskalira osnivanjem logora posebno logora smrti Jadovno i Jasenovac III, kada dolazi do masovnih ubijanja i vršenja genocida.

Za razliku od Talijana koji su prvi logor osnovali 1887. u Eritreji, logor Nocera, te su imali razrađene planove za nove logore, ustaše te planove nisu imali i oni razvoj vršili u „hodu“. U fašističkom sustavu logora nije bilo glavnog upravnika za sve logore, njih preko 200, već su logori bili podijeljeni po vojnoj i policijskoj upravi, u ustaškom sustavu logora jedna osoba je bila zadužena za sve logore, njih oko 20, a to je Maks Luburić. Osnivanje logora na području Italije nije teklo istim intenzitetom kao u NDH. A što se vidi na primjeru logora Rab čija je izgradnja tekla vrlo sporo, ili na primjeru logora Visco koji je osnovan tek u siječnju 1943. Ono što je isto u oba sustava je da ni jedan sustav nije imao plinske komore i krematorije kao logori pod njemačkom upravom. Jedna od razlika u logorima je cilj osnivanja, pa su tako Talijani imali za cilj otkupljenje, odnosno promjenu mišljenja internircima dok je u NDH cilj bio stvoriti homogenu državu. Također za razliku od ustaških logora koji su zatvorenike tjerovali na rad sve sposobne za rad, u većem dijelu fašističkih logora rad nije bio obavezan odnosno nije ni postojala mogućnost rada.

Eskalacija nasilja i logora se može također pratiti kroz razne periode. Pa tako npr. u NDH imamo broj porast zatvorenika i eskalaciju nasilja u logorima nakon anti partizanskih akcija, vraćanja Maksa Luburića u logor. U Italiji povećanje broja interniraca možemo pratiti kada vojska organizira razne akcije „čišćenja“, odnosno kada zajedno s ustašama, četnicima i Nijemcima provode protu partizanske ofenzive, kao npr. na Neretvi i Sutjesci.

Godine 1943. nakon kapitulacije Italije dolazi do napuštanja logora na cijelom području, što dovodi do toga da je dio interniraca oslobođen, dio je dobrovoljno ostao u logorima a dio pao u Njemačko i Ustaško zarobljeništvo, što je u velikom broju slučajeva značilo smrt. U NDH nema naglog prekidanja logorskog sustava već se on počinje urušavati krajem rata 1944. odnosno 1945. godine. Pa je tako Jasenovac radio sve do travnja odnosno svibnja 1945. kada se krenulo u uništavanje dokaza.

Približan broj ubijenih žrtava u ustaškim i fašističkim logorima vjerojatno se nikada neće ni moći utvrditi, jer većina logoraša nije upisivana u kartoteke a jedan dio dokumenata je uništen prilikom povlačenja. Drugi razlog zašto će biti teško znati približan broj je taj što su Ustaše ali i Nijemci, na području Italije uništili dokaze, spaljivanjem ubijenih.

Popis literature

1. Bartolini, Stefano. *Fascismo antislavo*. Istituto storico della Resistenza e dell'età contemporanea in provincia di Pistoia, 2006.
2. Bućin, Rajka. „Transport upućen U Auschwitz Iz Vinkovaca U Kolovozu 1942. I Sudbina Srijemskih I Bijeljinskih Židova Za Vrijeme Drugoga Svjetskog Rata.“ *Časopis Za Suvremenu Povijest* 53, (2021): 611-660, <https://doi.org/10.22586/csp.v53i2.13693>
3. Caplan, Jane i Wachsmann, Nikolaus. *Concentration Camps in Nazi Germany*. Routledge, 2009.
4. Capogreco, Carlo Spartaco. *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006.
5. Cvetković, Dragan. „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac.“ *Istorija 20. veka*, god.37, (2019): 93-120. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=748446>
6. Cvetković, Dragan. „Holokaust u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj - numeričko određenje.“ *Istorija 20. veka*, 29 (1): (2011): 163–82. https://www.researchgate.net/publication/326865558_Holokaust_u_Nezavisnoj_Drzavi_Hrvatskoj_-_numericcko_odredenje
7. Deverić, Mišo i Fumić, Ivan. *Hrvatska u logoru 1941. - 1945*. Savez antifašističkih boraca, 2008.
8. Ebner R, Michael. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. Cambridge University Press, 2011.
9. Goldstein, Ivo. „Antisemitizam u Hrvatskoj“. U *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ogljen Kraus. Židovska općina Zagreb. 1996.
10. Goldstein, Ivo. *Jasenovac*. Fraktura, 2018.
11. Grbelja, Josip. *Talijanski genocid u Dalmaciji: konclogor Molat*. Udruga logoraša antifašista u talijanskom Koncentracijskom logoru Molat, 2004.
12. Hrvoje Matković. *Na vrelima hrvatske povijesti*. Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006.
13. Jezernik, Božidar. *Struggle for survival : Italian concentration camps for Slovenes during the Second World War*. društvo za preucevanje zgodovine, literature in antropologije, 1999.

14. Josip - Bepo Bašić. *Molat u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945. – tragovima događaja*. Hrvatska udruga logoraša antifašista u talijanskom koncentracijskom logoru Molat, 2008.
15. Jünker, Hanna. „Koncentracijski logori i logori smrti za vrijeme Drugog svjetskog rata.“ Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu, 2021. ODRAZ (urn:nbn:hr:131:033897)
16. Kečkemet, Duško. „Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom“. U *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ogljen Kraus. Židovska općina Zagreb. 1996.
17. Kovačić, Ivan. *Kampor 1942.-1943*. Adamić, 1998.
18. Kralj, Lovro. „Razvoj antisemitske ideologije u ustaškom pokretu od 1930. do 1941. godine.“ Diplomski rad. Sveučilište u Rijeci, 2015. Repozitorij FFRI (urn:nbn:hr:186:048994)
19. Lengel-Krizman, Narcisa. "Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941-1942. godine." *Povijesni prilozi* 4, br.4 (1985): 1-38. <https://hrcak.srce.hr/107487>
20. Lengel-Krizman, Narcisa. „Logori za Židove u NDH“. U *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ogljen Kraus. Židovska općina Zagreb. 1996.
21. Lengel-Krizman, Narcisa. „Numerus clausus - jesen 1940.“. *Časopis za suvremenu povijest* 38, br. 3 (2006): 1007-1012. <https://hrcak.srce.hr/285085>
22. Malnar, Dragan. "Čabarske žrtve fašizma." *Poučavanje povijesti* 1, br. 2 (2022): 126-129. <https://hrcak.srce.hr/299583>
23. Mann, Michael. *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge University Press, 2005.
24. Matard-Bonucci, Marie-Anne. *Fašistički totalitarizam*. TIM press, 2021.
25. Megargee, Geoffrey (ur.). *Encyclopedia of CAMPS AND GHETTOS, 1933–1945, Volume III, Camps and Ghettos under European Regimes Aligned with Nazi Germany*. United States Holocaust Memorial Museum, 2018.
26. Osti Guerrazzi, Amedeo. *L'Esercito italiano in Slovenia 1941-1943. Strategie di repressione antipartigiana*. Istituto Storico Germanico di Roma & Viella S.r.l., 2011.
27. Palombaro, Nicola. "Il fascismo organizzò in Italia ben 43 campi di internamento." *Patria Indipendente*, 2021, 10–14. https://www.anpi.it/patria-indipendente/media/uploads/patria/2012/10-14_PALOMBARO.pdf

28. Peršen, Mirko. *Ustaški logori*. Globus, 1990.
29. Pleša, Josipa. „Logorski sustav u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.“ Diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2017. FFOS-repozitorij (urn:nbn:hr:142:930723)
30. Podnar Ivan. „Komparativna analiza fašističkog i ustaškog pokreta 1929.-1939.“ Završni rad, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, 2017. Repozitorij FFRI (urn:nbn:hr:186:417175)
31. Sarfatti, Michele, *The Jews in Mussolini's Italy: from Equality to Persecution*, The University of Wisconsin Press, 2006.
32. Simper, Sanja. *Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri u svjetlu fašističkog antisemitizma (1938. – 1943.)*. Bet Israel, 2018.
33. Steinberg, Jonathan. *All or nothing, The Axis and the Holocaust 1941–1943*. Routledge, 2002.
34. Stone, Dan. *Concentration Camps, A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2019.
35. Živaković-Kerže, Zlata. "Od židovskog naselja u Tenji do sabirnog logora." *Scrinia Slavonica* 6, br. 1 (2006): 497-514. <https://hrcak.srce.hr/7532>

Popis mrežnih stranica

1. „Adolf Hitler’s visit to Maribor in April 1941.“ *Maribor The City of Stories*. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.maribor.com/implications-of-hitlers-visit-on-maribors-society>
2. „MARTIN NIEMÖLLER: "FIRST THEY CAME FOR..."“ *United States Holocaust Memorial Museum*, 11. travanj 2023. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/martin-niemoeller-first-they-came-for-the-socialists#the-quote-0>
3. „Na današnji dan leta 1941 je Hitler obiskal Maribor. A takrat ni imel nobenega govora, kot je veljalo dolga leta.“ *Mariborski spletni portal*, 26.04.2023. <https://e-maribor.si/nadanasnji-dan-leta-1941-je-hitler-obiskal-maribor-a-takrat-ni-imel-nobenega-govora-kot-je-veljalo-dolga-leta>.
4. „Nocra - Campo di concentramento.“ *I campi fascisti: dalle guerre in Africa alla Repubblica di Salò*. Pristupljeno 16.09.2024. https://campifascisti.it/scheda_campo.php?id_campo=48
5. Ansaldi, Marcella. „THE JEWS IN VENICE (1516 – 1797)“ *Ghetto Venezia* Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.ghettovenezia.com/en/the-histor>.
6. Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu (CIEH). „Gospić“ Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://cieh-chre.org/gospic/#/ms-16/1>
7. Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu (CIEH). „Gospić“ Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://cieh-chre.org/gospic/#/ms-16/1>
8. Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu (CIEH). „Jadovno“ Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>
9. Documenta Centar za suočavanje s prošlošću. „Jadovno 1941/2013“ Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://documenta.hr/novosti/jadovno-1941-2013>
10. Hrvatski jezični portal (HJP). „crnokošuljāš“. Pristupljeno 16. 9. 2024. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f1tmXBQ%3D&keyword=crnoko%C5%A1ulja%C5%A1
11. Hrvatski jezični portal (HJP). „skvādrist“. Pristupljeno 16. 9. 2024. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d15gURc%3D&keyword=skvadrlist
12. Hrvatski jezični portal (HJP). „ščāvo“. Pristupljeno 16. 9. 2024. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d1hkURE%3D

13. Istarska enciklopedija. „Fascio Italiano di Combattimento“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3221/fascio-italiano-di-combattimento>
14. Janković, Stole, redatelj. Izdajice i ratni zločinci redatelj, Jugoexport, 1976. 1 sat., 18 min. https://www.youtube.com/watch?v=y4PhKwQcRtY&ab_channel=YU0Laki%2FJugoslovenskipartizani Pristupljeno (Pristupljeno 16. 9. 2024.)
15. Javna ustanova spomen – područje Jasenovac. „Jasenovački sustav logora“ Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5345>.
16. Javna ustanova spomen – područje Jasenovac. „Poimenični popis žrtava“ Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>
17. Javna ustanova spomen – područje Jasenovac. „Stara Gradiška“ Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5960>.
18. Knežević, Gordana: „Dianina lista, priča o najvećoj operaciji spašavanja djece u drugom svjetskom ratu“ *Radio Slobodna Europa*. 2018. <https://www.slobodnaevropa.org/a/29029986.html#chapter-0>
19. Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger - Židovski biografski leksikon. „FRANK, Josip (Josef, Josif).“ Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://zbl.lzmk.hr/?p=3412>
20. Kušter, Tihana. „Židomarksisti htjeli bi biti gospodari hrvatskog naroda“ *Povcast - portal za humanistiku*. 21. prosinca 2018. <https://povcast.ffzg.unizg.hr/antisemitska-karikatura-u-tjednom-listu-mlada-hrvatska>.
21. Kwiet, Konrad. „Kapos: collaborators, perpetrators or victims?“ *Sydney Jewish Museum*, 20. svibanj 2021. <https://sydneyjewishmuseum.com.au/news/kapos>
22. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Aleksandar I. Karađorđević“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/aleksandar-i-karadjordjevic>
23. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Država Slovenaca, Hrvata i Srba“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/drzava-slovenaca-hrvata-i-srba>
24. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „fašizam“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/fasizam>
25. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Frank, Josip“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/frank-josip>
26. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „FRANK, Josip“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/6278>

27. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „koncentracijski logori“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/koncentracijski-logori>
28. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Mađaroni“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/madzaroni>
29. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Mussolini, Benito“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/mussolini-benito>
30. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „numerus clausus“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/numerus-clausus>
31. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Radić, Stjepan“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/51444>
32. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „RADIĆ, Stjepan“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/radic-stjepan>
33. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „ras“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/51846>
34. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „slavenofili“. Pristupljeno 16. 9. 2024. 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/slavenofili>
35. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Starčević, Ante“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/57830>
36. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Velebitski ustanak“. Pristupljeno 16. 9. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/velebitski-ustanak>
37. Roselli, Claudio. „Renicci, sono i giorni del ricordo 80 anni fa la chiusura del campo“ *La nazionale*, 16. rujna 2023. <https://www.lanazione.it/arezzo/cronaca/renicci-sono-i-giorni-del-ricordo-80-anni-fa-la-chiusura-del-campo-a410d3c9>